

Ornamentació vegetal i architectures de l'oci a la Barcelona del 1900

Fàtima López Pérez

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

Ornamentació vegetal i architectures de l'oci *a la Barcelona del 1900*

Fàtima López Pérez

Volum I

Directora de tesi doctoral
Dra. Teresa-M. Sala i García

Universitat de Barcelona
Departament d'Història de l'Art
GRACMON, Grup de Recerca en Història de l'Art i del Disseny Contemporanis

Tesi per optar al títol de Doctora en Història de l'Art
Programa de Doctorat *Història, Teoria i Crítica de les Arts: Art Català i
connexions internacionals*. Bienni 2006-2008

Barcelona, juliol de 2012

Marc introductori, mètode i context

Introducció i metodologia de treball

La tesi doctoral *Ornamentació vegetal i arquitectures de l'oci a la Barcelona del 1900* neix de l'interès per l'ornamentació vegetal dins dels programes decoratius del modernisme, essent la flora un dels repertoris més àmpliament utilitzats.

Es tracta d'un camp de recerca que ja vàrem iniciar el 2004 durant la Llicenciatura d'Història de l'Art a la Universitat Autònoma de Barcelona, amb un treball dedicat a l'ornamentació escultòrica vegetal aplicada a l'arquitectura modernista a l'Eixample barceloní, proposat i dirigit per la Dra. Teresa Camps.¹ Aquesta primera aproximació va ser fonamental perquè ens va possibilitar trobar una metodologia d'identificació d'algunes plantes i flors que apareixien representades en les arts decoratives i aplicades. Des de llavors, vàrem tenir una vocació ferma per continuar amb l'objecte d'estudi. Així, doncs, dins dels estudis de Doctorat en Història de l'Art a la Universitat de Barcelona,² a conseqüència de la complexitat del tema, vàrem decidir centrar-ho en l'ornamentació vegetal de les farmàcies modernistes de Barcelona per a l'obtenció del DEA (Diploma d'Estudis Avançats), amb el treball d'investigació *L'ornamentació vegetal de les farmàcies de Barcelona (1889-1914)*, tutoritzat per la Dra. Teresa-M. Sala i presentat el 2008.³

1 Fem referència al treball de l'assignatura *Fons per a la Història de l'Art Modern i Contemporani*, curs 2003-2004 de la Llicenciatura d'Història de l'Art: LÓPEZ, Fàtima, *L'ornamentació escultòrica aplicada a l'arquitectura modernista* dirigit per la Dra. Teresa Camps. Departament d'Art, Universitat Autònoma de Barcelona, 2004 (inèdit).

2 De manera preliminar es va realitzar un treball per a l'assignatura *Art i indústria: arquitectura i ornament a l'art català*, curs 2006-2007 del Doctorat *Història, Teoria i Crítica de les Arts: Art Català i connexions internacionals*: LÓPEZ, Fàtima, *L'ornamentació de les farmàcies modernistes de Barcelona (1879-1917): visió crítica de l'estat de la qüestió i primera aproximació al seu estudi* dirigit per la Dra. Mireia Freixa. Departament d'Història de l'Art, Universitat de Barcelona, 2007 (inèdit).

3 En aquella recerca es recollien 25 anys de decoració de les farmàcies obertes i reformades durant aquest període a Barcelona, tot centrant-nos en l'ornamentació vegetal de les farmàcies conservades. Es tracta d'un tema interdisciplinari on s'interrelacionen tres disciplines: història de l'art, història de la farmàcia i botànica. Els resultats obtinguts han generat alguns articles especialitzats en la matèria. Els resultats més rellevants es van presentar en forma de ponència convidada al Laboratori Històric 1 del projecte *Art Nouveau & Ecology* del Réseau Art Nouveau Network, vegeu: LÓPEZ, 2010 (en línia). Altres participacions afins en jornades i congressos han estat: LÓPEZ, Fàtima, "Les plantes medicinals en

Pel que fa a la tesi doctoral, hem continuat en aquesta mateixa línia de recerca però orientada a l'anàlisi ornamental de les arquitectures de l'oci de la Barcelona del 1900, investigació que ha format part del projecte de recerca *Los espacios del ocio en la Barcelona de 1900. Un proyecto de e-research en torno a los orígenes de la industria cultural*, finançat pel Ministerio de Educación y Ciencia. Secretaría de Universidades e Investigación (2008-2011).⁴ Per a la seva realització, hem comptat amb el suport econòmic de la beca predoctoral FI Generalitat de Catalunya per a la formació i la contractació de personal investigador novell (2009-2012).⁵

Respecte al marc cronològic, el període d'estudi és l'època del modernisme, el qual es situa entre finals del segle XIX i començaments del XX i que hem englobat amb el terme genèric del 1900. Ens hem centrat a la ciutat de Barcelona per diverses raons. En primer lloc, l'espai geogràfic és el nostre laboratori d'experiències, en aquest cas coincidint amb el projecte de recerca finançat. Una segona qüestió és que, a l'època, les arquitectures de l'oci conformaven un compendi representatiu dins de l'escenari urbà que s'anaven

l'ornamentació de les farmàcies modernistes de Barcelona". A: *IX Jornades d'Història de la Farmàcia de la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia*. Col·legi de Farmacèutics de Girona, 6-8 de novembre de 2009 (publicació en curs); LÓPEZ, Fàtima, "Las farmacias modernistas en el paisaje urbano de Barcelona: cambios desde la inauguración de su ornamentación hasta la actualidad". A: *XVIII CEHA Congreso Nacional de Historia del Arte. Mirando a Clio. El Arte español espejo de su historia*. Sección VII. La memoria de la ciudad. Facultad de Geografía e Historia de la Universidad de Santiago de Compostela, 20-24 de setembre de 2010 (publicació en curs). Pel que fa als articles, assenyalem: LÓPEZ, Fàtima, "La farmàcia Bolós de Barcelona", *Coup de fouet*, núm. 18, 2011, pp. 46-51; LÓPEZ, Fàtima, "Els símbols de l'ornamentació vegetal i els emblemes farmacèutics en la decoració de la farmàcia modernista Novellas/Bolós de Barcelona", *EMBLECAT. Revista de l'Associació Catalana d'Estudis d'Emblemàtica. Art i Societat*, núm. 1, 2012, pp. 63-68; LÓPEZ, Fàtima; OJUEL, Maria, "Les farmàcies de Barcelona premiades (1902-1930)", *L'Avenc*, núm. 347, 06-2009, pp. 50-55.

- 4 Projecte liderat per la Dra. Teresa-M. Sala com a investigadora principal dins del GRACMON (Grup de recerca en Història de l'Art i del Disseny Contemporanis). Grup de recerca consolidat per la Generalitat de Catalunya de la Universitat de Barcelona. VI Plan Nacional de Investigación Científica, Desarrollo e Innovación Tecnológica 2008-2011(I+D+I 2008-2011) HAR2008-04327/ARTE.

Un dels resultats del projecte en relació a la historiografia dels espais de l'oci ha estat la comunicació presentada conjuntament amb la Dra. Teresa-M. Sala al *XII Congrés d'Història de Barcelona. Historiografia Barcelonina. Del mite a la comprensió* del 2011, vegeu: SALA, LÓPEZ, 2011 (en línia).

- 5 AGAUR (Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca) Convocatòria 2008 - FI 2009.

distribuïnt al mateix ritme que creïa la ciutat, qüestions relacionades amb el desenvolupament de la Barcelona modernista. I en darrer lloc, la proximitat amb l'objecte d'estudi ens proporcionava un accés directe a les fonts documentals, alhora que facilitava el treball de camp de les arquitectures de l'oci que encara es conserven.

En un primer moment es requeria, com a marc general, definir el paper que jugaven les plantes i les flors en relació amb les activitats del lleure, per tal d'oferir el panorama que se presentava a la ciutat durant el període d'estudi. És per aquest motiu que li hem dedicat la primera part de la tesi.

També era del tot necessari estudiar la formació dels artífexs, les fonts i els mètodes per a l'ornamentació vegetal. Així, valorar la presència del vegetal a l'ornamentació i constatar el seu tractament als mètodes d'aplicació eren les premisses inicials. En aquest cas, la cronologia es va haver d'ampliar necessàriament a l'estudi dels repertoris ornamentals que comencen a proliferar a mitjans del segle XIX fins a les primeres dècades del XX.

En un primer moment ja ens vàrem adonar de la gran aflluència de mètodes d'aplicació ornamental procedents de París, els quals van esdevenir fonts gràfiques de referència per als artífexs de Barcelona. Com ja és ben sabut, París com a capital europea a nivell artístic del segle XIX, era tot un referent per a Barcelona, que adoptà la capital francesa com a model. Per això vàrem considerar d'interès dur a terme un marc comparatiu entre les dues ciutats, cosa que enriqueix la recerca i ofereix una visió de context més completa. Amb aquesta finalitat, el 2011 vàrem realitzar una estada dins del Centre de recerca André Chastel. *Université de Paris- Sorbonne (Paris IV)*⁶ per tal de consultar els centres documentals més destacats (als quals ens referirem més endavant de forma detallada). En aquest sentit, no només hem tractat la relació comparativa amb els mètodes d'aplicació ornamental sinó que hem ampliat les referències parisenques en altres aspectes, com ara la relació entre les decoracions de les arquitectures de l'oci modernistes amb l'Art Nouveau que triomfa a París el 1900.

Des d'un vessant específic, calia definir quines eren les arquitectures de l'oci que havien d'ésser vàlides per a treballar l'ornamentació. En aquest cas l'objectiu era delimitar quins eren aquells espais arquitectònics singulars i significatius per analitzar, per poder establir unes tipologies que són les que ens han permès d'organitzar els conjunts. El criteri

6 L'estada a l'estranger va comptar amb el suport econòmic d'una borsa de viatge per a estades de recerca per a la tesi doctoral. Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona (UB). 2011.

establert per a la selecció ha estat la consulta de les fonts de l'època, principalment les guies de la ciutat de Barcelona, les quals ens ofereixen una visió coetània d'aquells espais dedicats al temps lliure i l'entreteniment. La comparació de les fonts primàries ens ha determinat un conjunt de tipologies arquitectòniques dignes d'estudi, d'entre les quals han estat seleccionades les més rellevants des del punt de vista de la decoració.

El fenomen de la proliferació de les arquitectures destinades a l'oci s'ha de situar amb la creació de noves tipologies dins del context històric i social de la Barcelona de la fi-de-segle. En termes generals, indiquem que els espais responen a la demanda per part de la burgesia, la nova classe social enriquida pel desenvolupament industrial, de disposar d'uns edificis i establiments necessaris per a les activitats del lleure.⁷ Aquesta circumstància propicia una profusió de noves arquitectures que estaven contínuament sotmeses a reformes decoratives, aspecte que responia al canvi de modes estètiques. Es tracta d'edificis ricament decorats en correspondència amb l'estatus social de la clientela. Tanmateix, no ens ha semblat adequat només delimitar la recerca a les arquitectures de l'oci que es podrien definir per a un públic de nivell adquisitiu elevat, sinó que també s'han incorporat, sempre que s'ha pogut, les del lleure popular.

El punt de partida de l'estudi arquitectònic és l'Exposició Universal de Barcelona del 1888 amb dues edificacions emblemàtiques: el *Cafè-restaurant* i l'*Hotel Internacional*. Aquests edificis realitzats per Lluís Domènech i Montaner són dues tipologies representatives, construïdes intencionadament per al certamen, tot i que hem intentat contextualitzar-los juntament amb altres edificis i establiments del panorama inicial de l'oci a la ciutat. El 1912 és la data que tanca l'anàlisi objecte d'estudi, amb l'*American Bar*, que és el darrer establiment on la presència de l'ornamentació vegetal modernista es fa patent alhora que se potencien noves influències americanes, a banda de les franceses que havien caracteritzat el període.

Hem partit de la base de centralitzar la recerca en determinats espais públics pel seu caràcter representatiu i en aquells que ens permetien un accés més gran a la informació, ja que a través de les publicacions alguns d'ells van tenir un grau de difusió més elevat. Per una altra banda, val a dir que gran part de les arquitectures de l'oci escollides han desaparegut. Això ens ha determinat en gran part la recerca, la qual hem hagut de centrar

7 Una primera aproximació al complex de l'oci als segles XIX i XX és la recerca portada a terme amb motiu de l'exposició *El descubrimiento del ocio* al Museo Zumalakarregi (2008).

bàsicament en documents gràfics d'època. En aquest sentit, és un aspecte que condiona que ens haguem limitat en alguns casos només a descripcions escrites, ja que no disposàvem de cap representació fotogràfica de l'espai. En altres casos, quan la qualitat de les imatges no era suficientment clara, no hem pogut arribar a identificar els motius decoratius.

* * *

De forma sumària, els objectius que ens hem proposat aconseguir en la recerca són els següents:

- Determinar la presència decorativa del món vegetal a l'oci, tot establint les activitats que configurarien el context de la fi-de-segle i observar si aquestes tenen una intenció artística.
- Precisar, en relació a l'ornamentació vegetal, quina és la formació dels artífexs del modernisme a Barcelona i quines són les fonts d'inspiració.
- Configurar un mapa global de l'oci de la Barcelona del 1900, tot situant els nuclis i els eixos de la ciutat amb les seves particularitats al llarg del període tractat.
- Definir quines són les tipologies arquitectòniques destinades al lleure que obtenen una rellevància decorativa significativa. Així mateix, precisar quins són els casos dels edificis i establiments de caràcter públic que destaquen.
- Estudiar el tractament de l'ornamentació vegetal dins dels programes decoratius de les arquitectures de l'oci i determinar quin paper ocupa la representació de plantes i flors en el conjunt total de l'espai.
- Obtenir un repertori de motius vegetals a partir de la identificació de les plantes i les flors representades.
- Analitzar a nivell iconogràfic i simbòlic els motius ornamentals vegetals per tal de determinar si es produeix una correspondència amb les fonts gràfiques i simbòliques d'època.
- Estudiar el tipus d'influència, en relació als fenòmens que envolten l'ornamentació vegetal i les arquitectures de l'oci en comparació amb París com a centre de referència de l'Art Nouveau.

* * *

A nivell metodològic, la confluència entre ornamentació vegetal i arquitectures de l'oci va generar la primera problemàtica a resoldre. Com a referent, hem tingut en compte l'estudi que millor s'adapta a la línia de recerca emesa que és la investigació pionera

duta a terme amb motiu de l'exposició *l'Herbari Modernista*⁸ del Centre de Documentació i Museu Tèxtil de Terrassa (2006). En aquell cas, però, es basava en la identificació de vegetals als teixits.

El mètode de treball que hem seguit està basat principalment en la identificació a partir de la comparació entre el model natural i l'aplicació de l'ornament.⁹ Els artífexs confeccionaven les seves creacions a partir dels mètodes ornamentals i l'estudi directe de la natura. Per aquest motiu, la recerca ve determinada pel caràcter interdisciplinari en produir-se la confluència entre programes decoratius i l'aplicació de la botànica a les arts decoratives.

Per aquelles architectures que es conserven a Barcelona, s'ha efectuat un treball de camp que ens ha permès de constituir un ampli conjunt detallat de fotografies, a més de poder entendre la concepció espacial de distribució dels mateixos. Els espais analitzats a fons han estat la *Taverna Almirall*, el *Cafè-Restaurant Vermut Torino* del carrer d'Escudillers, la *Fonda de España*, el *Palau de la Música Catalana* i el *London Bar*. Aquest material gràfic ens ha permès visualitzar de forma detallada els motius ornamentals vegetals i procedir a la seva identificació, tot establint un diàleg entre la imatge representada i la identificació natural.

La revisió historiogràfica (vegeu apartat Estudi de les fonts documentals) necessària per a qualsevol estat de la qüestió ens va fer veure les mancances existents en el nostre camp d'estudi. La majoria de publicacions sobre architectures de l'oci només incloïen els edificis conservats i els més emblemàtics. Nosaltres hem intentat ampliar el volum d'espais arquitectònics dignes d'estudi amb la finalitat de completar i oferir un panorama més complet. Per a resoldre la problemàtica, hem considerat oportú realitzar un buidat extensiu d'hemeroteca, bàsicament de publicacions periòdiques. D'aquestes fonts, les

8 CENTRE DE DOCUMENTACIÓ I MUSEU TÈXTIL DE TERRASSA, INSTITUT DE CIÈNCIA I TECNOLOGIA AMBIENTALS DE LA UAB, 2006.

9 De fet, es tracta d'un mètode que ja vàrem iniciar al treball d'investigació *L'ornamentació vegetal de les farmàcies de Barcelona (1889-1914)* del DEA. En aquella ocasió vàrem comptar per a la identificació dels vegetals amb l'essencial suport d'especialistes en la matèria, com ara la Dra. Anna M. Carmona, Catedràtica del Departament d'Història, Legislació i Gestió farmacèutiques de la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona, el Dr. Carles Benedí, professor del Departament de Productes Naturals, Biologia Vegetal i Edafologia de la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona, i el Dr. Josep Maria Montserrat, director de l'Institut Botànic de Barcelona.

que ens ofereixen més informació sobre el tema són els diaris perquè és on apareixen notícies amb les quals podem corroborar les dates d'inauguració de noves obertures i reformes preexistents. Principalment han estat de gran utilitat el *Diario de Barcelona*, *Noticiero Universal* i *La Vanguardia*. Altres publicacions ens han permès tenir notícies d'arquitectures de l'oci desaparegudes, de les quals, en alguns casos, no s'havia anotat res referent a la seva existència i menys relacionat amb temes artístics.

D'algunes d'aquestes arquitectures de l'oci desaparegudes, les revistes il·lustrades, com *Album Salón*, *Hojas Selectas*, *La Ilustración Artística* i *La Ilustració Catalana*, ens aporten materials que en alguns casos hem pogut completar amb altres imatges procedents d'arxius fotogràfics. Malauradament no sempre es conserven testimonis visuals d'aquests establiments.

La consulta documental ens ha generat un seguit de documents que hem organitzat en forma d'apèndix documental. Aquests no es trobaven al mateix nivell que els annexos, els quals tractarem més endavant, però que calia incloure per a reforçar alguns dels continguts exposats al text. Aquests documents són de caire heterogeni, però enriqueixen la recerca i aporten veracitat als conceptes treballats en cada estadi de la tesi, tant perquè són dades inèdites com perquè ens permeten fer comparacions.

Els principals centres documentals on hem efectuat la recerca han estat l'Arxiu i Biblioteca de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi per a la formació a l'Escola de Llotja i materials per a l'aplicació decorativa, tot aportant dades que no han estat d'interès fins al moment per a la historiografia publicada en referència a aquest centre d'ensenyament. El buidat d'hemeroteca s'ha portat a terme bàsicament a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i la Biblioteca de Catalunya, a banda de les hemeroteques digitals. La Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès ha estat bàsica pels llibres de llenguatge de flors de procedència francesa conservats a Barcelona els quals ens han permès establir la influència amb les fonts simbòliques vigents a l'època del modernisme. Per a les fonts gràfiques s'han consultat l'Arxiu Mas de l'Institut d'Art Hispànic i l'Arxiu Fotogràfic de la Ciutat de Barcelona. Així mateix, cal destacar la Biblioteca dels Museus d'Art del Museu Nacional d'Art de Catalunya. Pel que fa a la recerca duta a terme a París, ha estat essencial la *Bibliothèque des Arts Décoratifs* i la *Bibliothèque nationale de France*. Entre d'altres centres de documentació que hem recollit en un apartat individual al final del treball de recerca.

* * *

La tesi ha estat estructurada de la següent manera: en forma de preàmbul hem situat els paràmetres introductoris, tot incloent-hi dos apartats individualitzats. Per una banda, l'estudi de les fonts documentals, en el qual hem considerat clarificador diferenciar ornamentació vegetal i arquitectures de l'oci, els dos nuclis de la recerca. Per altra banda, el marc del context històric i social del temps lliure a la Barcelona del 1900, que ens permet ubicar quin és el panorama de l'escenari urbà.

L'apartat essencial de la tesi s'estructura en tres parts diferenciades: la primera el món vegetal en l'oci, la segona la formació dels artífexs a Barcelona i París i la tercera les arquitectures públiques de l'oci amb ornamentació vegetal.

A la primera part tractem un capítol sobre qüestions relacionades amb l'afició per l'horticultura i les celebracions festives on les plantes i les flors van esdevenir protagonistes a la ciutat. Una de les aportacions de la tesi, fins ara no tractades, és l'apartat referent a les exposicions i els concursos de plantes i flors organitzats principalment per les societats hortícoles. En aquest punt hem establert un marc comparatiu entre Barcelona i París en referència a la Societat Catalana d'Horticultura de Barcelona i el seu precedent francès, la *Société Nationale d'Horticulture de France* a París.

A la segona part ens hem centrat en la formació dels artífexs a Barcelona i a París. Així mateix, hem establert un marc comparatiu pel que fa a les fonts i els mètodes d'ensenyament utilitzats en ambdós casos, així com quins eren els recursos o eines de creació que disposaven els arquitectes, els decoradors i els artesans del modernisme per al treball ornamental.

A la tercera part situem les arquitectures públiques de l'oci, estructurades en tres nuclis i eixos que configuren l'activitat ociosa a Barcelona entre finals del segle XIX i començaments del XX. Aquesta disposició geogràfica ens permet ubicar els espais arquitectònics per analitzar les tendències urbanístiques en relació al lleure.¹⁰ Acte seguit, hem diferenciat tipologies d'edificis que hem organitzat considerant els exemples més destacats, amb un tractament individual que segueix un criteri cronològic. En un altre

10 Dins del projecte de recerca *Los espacios del ocio en la Barcelona de 1900. Un proyecto de e-research en torno a los orígenes de la industria cultural*, estem treballant en un mapa conjunt d'activitats de l'oci. De forma molt més complexa amb diferents nivells que agrupen els teatres, les sales d'exposicions, els estudis fotogràfics o els tallers d'artistes, entre d'altres. El document virtual GracmonDocs *Mapa cronològic dels espais de l'oci a la Barcelona de 1900* té la novetat, a nivell nacional, d'incorporar l'e-research aplicat a l'àmbit de les humanitats.

La recerca es troba en fase de realització, serà consultable a: <<http://www.ub.edu/gracmon/gracmondocs/>>.

apartat estudiem i analitzem els programes decoratius emprats en aquelles arquitectures on la presència del vegetal es manifesta amb un grau més elevat de rellevància. A continuació, identifiquem les plantes i les flors representades a les arquitectures de l'oci escollides per a procedir a l'anàlisi iconogràfica i simbòlica dels motius ornamentals vegetals.

Arribats a aquest punt, formulem la hipòtesi d'un repertori comú de plantes i flors del repertori de motius vegetals emprats. Des del punt de vista iconogràfic, observem una correspondència amb els mètodes d'aplicació ornamental estudiats a la segona part. Per altra banda, sembla evident que l'elecció dels vegetals responen a connotacions simbòliques, tot essent de gran utilitat els llibres sobre els llenguatges de les flors que varen obtenir un destacat ressò a partir del romanticisme.

Finalment, a l'apartat d'annexos, hem optat per recollir a l'Annex A la col·lecció d'àlbums Jules Maciet de temàtica vegetal conservada a la *Bibliothèque des Arts Décoratifs* de París. Aquest annex és una recopilació completa i exhaustiva de totes les plantes i flors representades gràficament a la col·lecció Maciet. Hem considerat d'interès recollir-les, malgrat l'extensió, per la seva excepcionalitat a nivell mundial i per no conservar-se cap registre documental al respecte. La nostra pretensió és donar-la a conèixer i posar-la a l'abast d'altres investigadors interessats en la temàtica presentada. Pel que fa a l'Annex B, incloem la seqüència cronològica d'obertures, reformes i tancaments de les arquitectures públiques de l'oci (1888-1912) i a l'Annex C, formulem el catàleg dels exemples més representatius des del punt de vista de l'ornamentació vegetal.

Som conscients que l'objecte d'estudi no s'acaba amb aquest treball de tesi. Encara queden moltes línies d'investigació obertes. Si més no, una de les nostres principals finalitats és aportar nous enfocaments que ens permetin l'anàlisi de l'ornamentació vegetal aplicada a un tipus específic. Primer van ser les farmàcies modernistes de Barcelona i en aquest cas han estat edificacions barcelonines que hem decidit denominar "arquitectures de l'oci".

També pretenem contribuir al desenvolupament de bases metodològiques per a l'estudi dels programes decoratius d'ornamentació vegetal, extrapolable a altres vies de recerca.

Estudi de les fonts documentals

Ornamentació vegetal

Per a l'estudi de l'ornamentació vegetal calia fer una recerca aprofundida de les fonts primàries basada principalment en dues àrees, els mètodes d'aplicació ornamental i el llenguatge de les flors. A partir d'aquestes fonts primàries hem estudiat documents que amplien el marc cronològic de la present recerca ja que ha estat d'especial interès analitzar els precedents del moviment del modernisme, tot avançant l'estudi de les fonts des de mitjans del segle XIX, que ens permetran oferir i constatar la rellevància que la flora va obtenir fins arribar a principis del segle XX.

En relació als mètodes ornamentals, models de referència per a la confecció d'obres artístiques, s'han tingut en compte els repertoris que han estat de més interès per a la historiografia, cal destacar l'estudi de Stuart Durant, *La ornamentación. De la Revolución Industrial a nuestros días* (1991),¹¹ l'article "El papel del ornamento tanto en la arquitectura como en su decoración, de la época clásica a los inicios del modernismo" inclòs dins el catàleg de l'exposició *Gaudí. Arte y Diseño* (2002) i la ponència "Le renouvellement du répertoire décoratif: grammaire et syntaxe" del symposium internacional *La perception de l'Art Nouveau* (2010), ambdues recerques dutes a terme per Hélène Guéné.¹² Així mateix, mereix una atenció l'article de Sílvia Carbonell "Entre herbaris i mostraris" a l'*Herbari Modernista* (2006)¹³ per la especificitat del tema.

Citem aquells mètodes on la representació del vegetal s'inclou sense ser el tema predominant, com ara *Grammaire de l'ornement. Illustrée d'exemples pris de divers styles d'ornement* (1856) d'Owen Jones,¹⁴ *Álbum enciclopédico-pintoresco de los industriales*

11 DURANT, 1991.

12 GUÉNÉ, 2002; GUÉNÉ, 2010 (en línia).

13 CARBONELL, Sílvia, "Entre herbaris i mostraris". A: CENTRE DE DOCUMENTACIÓ I MUSEU TÈXTIL DE TERRASSA, INSTITUT DE CIÈNCIA I TECNOLOGIA AMBIENTALS DE LA UAB, 2006, pp. 25-31.

També ressaltem les aportacions de SALA, 1993, pp. 38-50; SALA, 1998 en relació a la Biblioteca personal de la Casa Busquets.

14 JONES, 1865.

(1857) de Lluís Rigalt,¹⁵ *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe. au XVIe. Siècle* (1858-1875) d'Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc,¹⁶ *Grammaire des arts du dessin: architecture, sculpture, peinture* (1867) de Charles Blanc,¹⁷ *L'ornement polychrome. Cent planches en couleurs or et argent contenant environ 2000 motifs de tous les styles. Art Ancien et Asiatique Moyen Age Renaissance, XVIIe et XVIIIe siècle* (1869-1873) d'Albert Racinet,¹⁸ *Principles of Decorative Design* (1873) de Christopher Dresser,¹⁹ *Histoire de l'Art Décoratif du XVIe siècle a nos jours* (1892) d'Arsène Alexandre²⁰ o *Handbook of Ornament. A grammar of Art Industrial and architectural designing in all its braches for practical as well as theoretical use* (finals del segle XIX) de Franz Sales Meyer.²¹

A més dels que se centren en les representacions de les flors i les plantes, com és el cas de *Flore ornamentale essai sur la composition de l'ornement. Éléments tirés de la Nature et principes de leur application* (1866-1876) de Victor Ruprich,²² *La plante et ses applications ornamentales* (1896) d'Eugène Grasset²³ i *Etude de la Plante. Son application aux industries d'art: pochoir. Papier peint. Étoffes. Céramique. Marqueterie. Tapis. Ferronnerie. Reliure. Dentelles. Broderies. Vitrail. Mosaïque. Bijouterie. Bronze. Orfèvrerie* (1908) de Maurice Pillard Verneuil.²⁴

Hem constatat que la gran part dels mètodes d'aplicació de l'ornamentació vegetal havien quedat arrelats en l'oblit sense trobar gaires referències en fonts secundàries, a banda de les ja anotades, que ens permetin orientar-nos en el tractament de la matèria.

No sempre als arxius i biblioteques de Barcelona es conserven les primeres edicions dels mètodes d'aplicació, per això citem a continuació, al text l'any d'edició original de l'obra i a les notes al peu, els exemplars conservats a Barcelona.

15 RIGALT, 1857.

16 VIOLLET-LE-DUC, 1858-1875.

17 BLANC, 1867.

18 RACINET, 1875.

19 DRESSER, 1873.

20 ALEXANDRE, 1892.

21 MEYER, c.1894.

22 RUPRICH, 1866.

23 GRASSET, 1896.

24 VERNEUIL, 1908.

Per aquest motiu, ha estat un aspecte rellevant efectuar una anàlisi i classificació específica i aprofundida d'aquells repertoris que se centren en el regne vegetal.

A banda dels conservats a les biblioteques i als arxius de Barcelona, s'ha considerat de marcat interès ampliar la recerca a fonts documentals que formen part del fons de les biblioteques de París, principalment la *Bibliothèque de l'Union Centrale des Arts Décoratifs*.

Destaquem alguns dels mètodes d'aplicació ornamental que s'ajusten a aquest paràmetre, ordenats cronològicament: *Recueil de différentes plantes, fleurs, oiseaux et fantaisies. Dessiné d'après les plus belles compositions des chinois (s.d.)*,²⁵ *12 études de plantes d'après nature* (1861) de Victor Dumont,²⁶ *Colección de modelos para la enseñanza del dibujo. Aplicable a las Artes, Oficios e Industrias. Vol. I: Nociones generales. Vol. III: Vegetación* (c.1869) de Jaume Serra,²⁷ *Botanique de l'ornemaniste. L'ornement par la nature. Première partie.- Dessins d'après nature. Deuxième partie- Interprétations.- Compositions* (1882) d'H. Despois,²⁸ *Herbier ornamental* (1885)²⁹ i *Encyclopédie florale* (c.1900),³⁰ ambdós de Pierre Plauszewski, *Les plantes dans leurs applications à l'art et à l'industrie* (1887) de Martin Gerlach,³¹ *Compositions décoratives. L'ornementation d'après la nature. Ensembles et détails* (1888) d'E. Christy,³² *La flore décorative. Recueil de plantes. Dessinées d'après nature accompagnées d'exemples d'interprétation et d'application à l'ornement* (c.1890) de Paul Lorain,³³ *L'ornement pratique: documents d'après nature* (1892-1893)³⁴ i *Caprices décoratifs des fleurs, des oiseaux, des paysages, des algues et poissons* (c.1902),³⁵ ambdós de Jules Auguste Habert-Dys, *Encyclopédie de la fleur. Les fleurs et les fruits photographiés et groupés d'après nature* (c.1896) d'Armand Guérinet³⁶ i

25 *Recueil de différentes plantes... s.d.*

26 DUMONT, 1861.

27 SERRA, c.1869.

28 DESPOIS, 1882.

29 PLAUSZEWSKI, 1885.

30 PLAUSZEWSKI, c.1900.

31 GERLACH, 1887.

32 CHRISTY, 1888.

33 LORAIN, c.1890.

34 HABERT-DYS, 1892-1893.

35 HABERT-DYS, c.1902.

36 GUÉRINET, c.1896.

Fleurs d'après nature et fleurs ornementales. Etudes de fleurs et feuillages avec diverses interprétations applicables à l'enluminure et à la décoration (1898) d'Ernest Guilloit.³⁷

Ja entrat el segle XX, els mètodes continuen proliferant, tot apareixent *Flore naturelle* (c.1900) d'Henry Lambert,³⁸ *Les fleurs et leurs applications décoratives* (c.1900) d'Eugène Séguy,³⁹ *Documents décoratifs. Panneaux décoratifs. Études et applications de fleurs. Papiers peints. Frises. Vitraux. Orfèvrerie, etc.* (1902) d'Alphonse Mucha,⁴⁰ *Le Décor Floral* (1904),⁴¹ *Le décor par la plante. L'ornement et la végétation. Théorie décorative et applications industrielles* (1904) d'Alfred Keller,⁴² *Ornament and its application* (1904)⁴³ i *Nature and Ornament I Nature the raw material of Design* (1908),⁴⁴ *Nature and Ornament II Ornament The finished product of design* (1909),⁴⁵ aquestes tres darreres de Lewis F. Day i *Flore Artistique. Les sept structures de la fleur. Recherche de l'Art Moderne dans la Flore sauvage d'après nature* (1909) de G. Greux.⁴⁶

Per altra banda, l'estudi de fonts primàries dels diccionaris dels llenguatges de les flors ens ha permès indagar en el simbolisme atribuït a les plantes i les flors, vigent des de la primera meitat del segle XIX, en obres com *Rose a douze feuilles. Femmes & fleurs. Petites photographies badines* (c.1815) de Charles Malo,⁴⁷ *Le Langage des fleurs* (1819) de Charlotte de La Tour,⁴⁸ *Le Véritable langage des fleurs. Précède de légendes mythologiques* (1863) d'Anais de Neuville⁴⁹ i *Emblème des fleurs ou parterre de flore contenant le symbole et le langage des fleurs, leur histoire et leur origine mythologique, ainsi que les plus jolis vers qu'elles ont inspirés a nos meilleurs poètes, etc* (1844) de C.D. Chambet.⁵⁰ Queda patent la

37 GUILLOT, 1898.

38 LAMBERT, c.1900.

39 SÉGUY, c.1900.

40 MUCHA, 1902.

41 *Le Décor Floral*, 1904.

42 KELLER, 1904.

43 DAY, 1904.

44 DAY, 1908.

45 DAY, 1909.

46 GREUX, 1909.

47 MALO, c.1815.

48 LA TOUR, c.1850.

49 NEUVILLE, 1863.

50 CHAMBET, 1844.

presència francesa, precedents dels llenguatges de les flors que es publicaran més endavant a Barcelona, com són *El lenguaje de las flores aumentado sobre todos los que se han publicado hasta el día y mejorado con un diccionario de las pasiones* (1854) de J.M.C.⁵¹ i *El lenguaje de las flores y el de las frutas con algunos emblemas de las piedras y los colores* (edicions des de 1870 fins a 1913) de Florencio Jazmín.⁵²

Respecte a les fonts secundàries, una de les principals problemàtiques que presenta l'estudi sobre l'ornamentació vegetal del modernisme és la manca de referències concises sobre les plantes i les flors representades. També és necessari afegir que no s'eludeixen als diversos motius que van portar als artífexs del període a la decisió de la seva representació malgrat que hi ha algunes excepcions com l'estudi portat a terme per Teresa-M. Sala sobre la iconografia del Manicomio de Reus.⁵³ Aquest panorama difereix d'altres èpoques o centres de l'Art Nouveau.⁵⁴

De les referències anotades, destaquem en primer terme a Alexandre Cirici que en el seu llibre *1900 en Barcelona* dins de l'apartat "El jardín de los sentimientos" citava algunes flors que van obtenir un paper destacat en el modernisme:

51 J.M.C., 1854.

52 JAZMÍN, 1870; JAZMÍN, 1878; JAZMÍN, 1879; JAZMÍN, 1882; JAZMÍN, 1894; JAZMÍN, 1913.

53 SALA, 2004.

54 En aquest sentit, volem recalcar estudis centrats en la flora d'altres èpoques, com l'edat mitjana a *Symboles végétaux. La flore sculptée dans l'art médiéval* (1995) d'Ana María Quiñones (versió francesa de l'obra editada al mateix any per Ediciones Encuentro a Madrid). Sobre l'època moderna, el llibre *Flower and fruit prints of the 18th and early 19th centuries. Their history, makers and uses, with a catalogue raisonné of the works in which they are found* (1938) de Gordon Dunthorne. Així mateix l'exposició *Dessiner la nature. Dessins et manuscrits des Bibliothèques de France XVIIe-XVIIIe-XIXe siècles* celebrada a la *Fondation électricité de France à l'Espace Electra* de París a l'any 1996, vegeu: *Dessiner la nature*, 1996.

A l'art contemporani, destaca *Analogies architecture végétale. Analogies entre le monde végétal et l'architecture contemporaine* (2007) de Bahamón, Pérez i Campello.

En relació a l'Art Nouveau de París, el tema va generar les exposicions *Symboles en Fleurs. Les fleurs dans l'art autour de 1900* celebrada a l'Institut Néerlandais a l'any 1999, vegeu: *Symboles en Fleurs*, 1999 i la mostra *Les fleurs et les fruits. Depuis le Romantisme a la Galerie Charpentier*, celebrada entre els anys 1942 i 1943, vegeu: *Les fleurs et les fruits*, 1942-1943.

En un panorama més general, trobaríem *La naturaleza y sus símbolos. Plantas, flores y animales* (2003) de Lucia Impelluso, vegeu: IMPELLUSO, 2003.

*El eje dominante es la Naturaleza, pero con unas articulaciones significativas. Domina, de mucho, el tema vegetal, y en él el floral, en una visión miope, en la que no cuentan la situación, el contexto, sino solamente el ser vivo. De las flores, las que presentan connotaciones morales, como la coqueta petunia, el melancólico iris, el cardo viril, la humilde violeta, la fúnebre malva, y por encima de todo el girasol vital y la lírica adormidera, evocadora de los sueños.*⁵⁵

Dins d'un context més ampli, Lily Litvak afirma que en el simbolisme floral dels jardins representats apareixien flors que eren traslladades a la literatura o captades per les Belles Arts. Així anota el lliri, la rosa, el crisantem, la tulipa, el loto, el nenúfar, l'orquídia, l'hortènsia, la lila, la glicina, el narcís, la digital, el gira-sol i la magnòlia.⁵⁶

Per la seva banda, Champigneulle a l'*Enciclopedia del Modernismo* considerava que entre els principals símbols del modernisme figuraven l'assutzena, el lliri, l'heura, la falguera, la rosella i les lianes dels boscs.⁵⁷

Com podem observar, es presenten principalment diferències dels tres estudis, tot produint-se simplement una coincidència amb el lliri o iris.

Sobre el tema específic de la flora representada en el modernisme, la recerca pionera ha estat l'*Herbari Modernista* fruit de la col·laboració entre el Centre de Documentació i Museu Tèxtil de Terrassa (CDMT) i l'Institut de Ciència i Tecnologia Ambientals (ICTA) de la Universitat Autònoma de Barcelona⁵⁸ sobre l'ornamentació vegetal aplicada als teixits modernistes. Com a resultat de la recerca es va organitzar una exposició amb el seu corresponent catàleg,⁵⁹ que es converteix en una font de referència

55 CIRICI, 1967, p. 17.

56 LITVAK, 1990, pp. 21-38.

57 CHAMPIGNEULLE, 1983, p. 90.

58 CENTRE DE DOCUMENTACIÓ I MUSEU TÈXTIL DE TERRASSA, INSTITUT DE CIÈNCIA I TECNOLOGIA AMBIENTALS DE LA UAB, 2006.

59 Exposició presentada al Centre de Documentació i Museu Tèxtil de Terrassa del 14 de desembre de 2006 al 30 de juny de 2009.

La recerca, la documentació i els continguts de l'exposició han estat realitzats per l'Equip Institut de Ciència i Tecnologia Ambientals (UAB); direcció a càrrec del Dr. Martí Boada, investigador de l'ICTA-UAB; coordinació a càrrec de Roser Maneja, doctorant en Ciències Ambientals de l'ICTA-UAB; i Sergi Abellan, enginyer tècnic agrícola i paisatgista, com a tècnic d'anàlisi flora ornamental i l'equip del Centre de Documentació i Museu Tèxtil de

al conjunt de l'ornamentació vegetal modernista. Per primera vegada, es presenta un estudi taxonòmic de la flora present en els teixits d'aquesta època amb una metodologia sense precedents. Les peces analitzades corresponen al fons del Centre de Documentació i Museu Tèxtil de Terrassa i a més, es van afegir altres peces de tipologies diverses procedents d'altres col·leccions. Els vegetals representats s'estructuren en tres ambients, el jardí, els conreus i prats i els boscos. Com a resultat de la investigació, els autors van arribar a identificar 162 espècies vegetals, la majoria ornamentals i cultivades. Aquesta investigació ens aporta uns paràmetres que són, sens dubte, un referent a tenir en compte per a la present recerca.

Ja vàrem començar a treballar en aquesta línia de recerca en el treball d'investigació *L'ornamentació vegetal de les farmàcies de Barcelona (1889-1914)* per a l'obtenció del Diploma d'Estudis Avançats (DEA) del Doctorat d'Història de l'Art.⁶⁰ Allà donem una perspectiva diferent al que havien estat els estudis precedents, tot relacionant tres disciplines: la història de l'art i la història de la Farmàcia amb la Botànica. Es tracta de la primera investigació que inclou un estudi sobre els vegetals i les flors representats en diverses arts aplicades a la decoració exterior i interior d'un dels establiments modernistes més representatius de Barcelona: les farmàcies.

Dels resultats obtinguts, podem destacar que de les 24 farmàcies estudiades obtenim un total de 216 motius vegetals representats corresponents a plantes i flors, dels quals se n'han pogut identificar 147. Els motius vegetals identificats corresponen a 77 plantes i flors, 63 de les quals tenen propietats medicinals. Entre les conclusions extretes, podem afirmar que l'ornamentació vegetal és el tema decoratiu predominant de les farmàcies modernistes de Barcelona. La gran part dels motius vegetals i florals representats corresponen a plantes d'usos medicinals que s'aplicaven a la medicina i la farmacopea de finals del segle XIX i començaments del XX, aspecte que hem pogut corroborar a través de publicacions de botànica medicinal de l'època.

Terrassa: Sílvia Carbonell, Eulàlia Morral, Sílvia Saladrigas, Roser López, Mercè López Garcia i Maria Marín (Relluc S.L.). Els textos del catàleg han estat realitzats per Sergi Abellan, Martí Boada, Sílvia Carbonell, Roser Maneja, Ramon Monegal i Francesc Navés.

60 LÓPEZ, 2008; LÓPEZ, 2010 (en línia).

Arquitectures de l'oci

L'estudi de les fonts primàries i secundàries ens permetran establir un estat de la qüestió per tal de situar els paràmetres i els registres que podem utilitzar com a punt de partida.⁶¹

Pel que fa a les fonts primàries, ens centrem bàsicament en el marc cronològic que comprèn la recerca que va des de l'any 1888 al 1912.

S'han considerat especialment rellevants les diverses guies del tombant del segle XX com a útil instrument de lectura de la ciutat que ens permetien definir quins eren aquells espais arquitectònics destinats a les activitats de l'entreteniment i del temps lliure.

Ja ben entrat el segle XIX van aparèixer les guies urbanes, que tenen un marcat interès per a la història local, i que, seguint bàsicament l'exemple francès, es van publicar també a Barcelona. Ens centrarem en els aspectes referents a l'oci perquè són un tipus de publicacions que ens situen històrica i geogràficament els espais de lleure ciutadà i turístic. És evident que el viatge en si esdevé una activitat d'oci, que prefigura el que després esdevindrà el fenomen del turisme massiu del segle XX, tot i que com a experiència de visita també pot ser traslladada als mateixos habitants de la ciutat.

Tal com és habitual en aquest tipus de publicacions, a les guies no poden faltar les informacions relatives a l'allotjament i als establiments per al menjar i el beure, necessitats bàsiques dels visitants. Observem com els teatres reben una atenció individualitzada, igual que els cafès-concert, els frontons i les places de toros; més endavant s'inclouran els cinemes.

Una de les primeres guies de referència és *Barcelona en la mano. Guía de Barcelona y sus alrededores* (1884 i 1895) de Joan Roca i Roca.⁶² A la segona edició, corresponent el 1895, s'actualitzen les dades, tot incloent com a novetat una descripció amb anotacions històriques més detallada.

Amb motiu de la celebració de l'Exposició Universal de Barcelona del 1888, apareixen tot un seguit de fulletons i guies diverses. A la *Guía ilustrada de la Exposición Universal de*

61 Una anàlisi historiogràfica de les arquitectures de l'oci, la vàrem presentar juntament amb Teresa-M. Sala a la comunicació "Una anàlisi l'oci i els seus espais a la Barcelona del 1900" del XII Congrés d'Història de Barcelona. *Historiografia Barcelonina*, celebrat al desembre de 2011, vegeu: SALA, LÓPEZ, 2011 (en línia).

62 ROCA, 1884; ROCA, 1895.

Barcelona en 1888 de la ciudad, de sus curiosidades y de sus alrededores de Juan Valero de Tornos (editada en francès en 1889),⁶³ és especialment interessant el capítol dedicat a la “Manera de emplear el tiempo en Barcelona”. Es mostra un possible itinerari per a gaudir de la ciutat en 8-15 dies amb la recomanació d’anar al teatre a la nit. També s’anima al visitant a recórrer els voltants de Barcelona (Montserrat o la costa del Maresme).

Amb aquest mateix concepte d’estructurar la visita per dies apareix *Douze jours à Barcelone: guide illustrée* (c.1908) d’Ossorio Gallardo,⁶⁴ editada a Barcelona. És una ben documentada guia que destaca perquè està il·lustrada amb fotografies de Merletti, Audouard i altres fotògrafs residents a la ciutat. Remarquem la visió que es projecta de Barcelona a França, on les architectures de l’oci també es configuren com a reclams turístics.

Altres de les guies urbanes revisades han estat la *Guía del viajero en Barcelona* de Luis Tasso (1893),⁶⁵ *Barcelona* (1893) de Rosendo Ballesteros⁶⁶ o *Guía diamante* (1896) de García del Real⁶⁷ que és definida pel seu autor com una metòdica descripció de la ciutat, està escrita en castellà i en francès, cosa que assenyala la intenció de captar visitants de l’estranger. Una altra de les guies que hem tingut en consideració és *Barcelona selecta* (1908) de Giró,⁶⁸ que presenta com a novetat un llistat complet dels cinematògrafs. Entre 1911 i 1912, de la mà del popular escriptor Josep M. Folch i Torres es publica la completa guia *Select Guide Barcelona. Verdadera y única guía práctica para el turismo*.⁶⁹ S’hi reproduïxen uns quadres amb hotels, restaurants, pensions i fondes adherits a la Societat d’Atracció de Forasters, amb informació d’utilitat pràctica. Els espais de l’oci s’agrupen en la secció “Teatros y Diversiones”. Els cafès i restaurants s’estructuren a partir de tres vies que concentren l’oci barceloní burgès, les Rambles, la Plaça Catalunya i el Passeig de Gràcia, amb la reproducció de fotografies del *Palau de la Música Catalana* i la *Plaça de toros de Las Arenas* amb la inclusió de diversos anuncis comercials de restaurants.

63 VALERO, 1888.

64 OSSORIO, c.1908.

65 TASSO, 1893.

66 BALLESTEROS, 1893.

67 GARCÍA, 1896; GARCÍA, 1904; GARCÍA, 1909.

68 GIRÓ, 1908.

69 FOLCH, 1911-1912. Josep Maria Folch i Torres apareix com a cap de les oficines de la Societat d’Atracció de Forasters.

No podem deixar de banda un altre tipus de guies de caràcter comercial i industrial, entre les quals destaca l'*Anuari Riera*.⁷⁰ En les diverses seccions que agrupa es limita a facilitar el nom de l'establiment i l'adreça, on s'inclou tot un apartat d'anuncis, dades sistemàticament presentades que ens permeten fer un seguiment dels edificis i establiments vigents en el període modernista.

Una recerca fonamental ha estat el buidat d'hemeroteca dels principals diaris de notícies vigents en el tombant del segle XIX, com són el *Diario de Barcelona*, *El Noticiero Universal* i *La Vanguardia*. Publicacions periòdiques en les quals podem resseguir les inauguracions i determinades descripcions detallades de nous establiments, reformes o novetats decoratives.

Revistes il·lustrades, com ara *La Il·lustració catalana*, dirigida per Francesc Matheu, ens facilita destacades informacions sobre espectacles, esdeveniments artístics i una secció dedicada a l'esport. Així mateix, *La Il·lustración Artística*, *Pèl i Ploma*, *Álbum Salón*, *Hojas Selectas* i *Pluma y Lápiz* són altres revistes il·lustrades a considerar.

En aquests casos, el text és tan important com els dibuixos i els gravats que l'acompanyen. Aquestes fonts primàries ens han permès fer un seguiment detingut del panorama i dels esdeveniments condicionats a les arquitectures de l'oci ja que d'una altra manera hauria estat molt difícil poder conèixer informació de caràcter objectiu, referent a les dates d'inauguracions, reformes o tancaments, entre d'altres.

Així mateix, *Arquitectura y Construcción*, *Anuario de la Asociación de Arquitectos*, *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona*, *Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros* (*Sindicat d'Initiative*), esdevenen publicacions que ens ofereixen dades descriptives dels programes decoratius.

En un altre nivell d'anàlisi, pel que fa a les fonts gràfiques, cal remarcar la presència cada vegada més gran d'àlbums artístics on es reproduïen aquelles edificacions singulars que, per una raó o altra, van obtenir un major grau d'èxit ciutadà. Sota la direcció de l'arquitecte Francesc Rogent i Pedrosa es publicà *Arquitectura moderna de Barcelona*.

70 *Anuario Riera*, 1896-1912.

España artística arqueológica monumental en dues edicions (1897 i 1900).⁷¹ En aquesta obra intervenen artistes de renom, com Lluís Domènech i Montaner que realitzà l'estudi sobre la "construcció moderna", a més a més dels dibuixos d'Alexandre de Riquer, Josep Pascó i Francesc Casanovas, entre d'altres. S'hi inclouen explicacions i làmines d'algunes de les noves construccions destinades a l'oci ciutadà com són l'*Hotel Internacional* i el *Cafè-Restaurant de l'Exposició Universal de 1888* de Domènech i Montaner, el *Frontó Barcelonés* d'Enric Sagnier i el *Frontó Condal* de Francesc Rogent.

D'altra banda, als àlbums *Materiales y Documentos de Arte español* dirigits per Mira Leroy⁷² es van reproduir làmines de dos dels espais de l'oci més representatius dels gustos del modernisme, que van ser guardonats amb els premis del Concurs d'edificis artístics i establiments urbans de l'Ajuntament de Barcelona, el *Cafè-Restaurant Vermut Torino* i el *Palau de la Música Catalana*.

Alhora, també cal destacar els luxosos àlbums fotogràfics de la *Barcelona artística e industrial: lujoso álbum de fotografías con un resumen histórico de la ciudad. Repartido por la Sociedad de Atracción de Forasteros*, editats per Thomas. Esdevenen, tal com es fa notar, un compendi de "la magnificència urbana" de la imatge turística que es pretenia oferir a l'estranger.

També van jugar un paper molt important de difusió de la imatge de Barcelona l'edició de postals, entre les quals sobresurt l'impressionant recull realitzat per Àngel Toldrà Viazó.⁷³

Pel que fa a les fonts secundàries, realitzarem un recorregut historiogràfic que va des de la visió general a la particular, centrant-nos bàsicament en el terreny de les manifestacions artístiques de les arquitectures de l'oci.

Des de la perspectiva de la Història de l'art, les publicacions sobre el modernisme des d'un enfocament global fan referència a algunes de les arquitectures de l'oci que estudiem. Però aquestes es redueixen a anotacions relacionades amb descripcions sobre els decoradors o els arquitectes-projectistes i els artesans que hi treballen en la seva decoració, principalment els que tenen més renom o han obtingut major atenció historiogràfica. Així, succeeix a la primera publicació que recupera l'època del

71 ROGENT, 1897; ROGENT, 1900.

72 LEROY, 1903; LEROY, 1910.

73 TOLDRÁ, 2003.

modernisme, escrita per Josep Francesc Ràfols, *El arte modernista en Barcelona* (1943).⁷⁴ Al cap de poc temps, el mateix autor publicà *Modernisme i modernistes* (1949).⁷⁵

En una altra obra de referència, *El Arte modernista catalán* (1951) d'Alexandre Cirici,⁷⁶ s'amplien alguns dels capítols iniciats per Ràfols, sobretot en el terreny de l'arquitectura i les arts decoratives. Les arquitectures de l'oci apareixen amb algunes interessants descripcions i amb dades sobre els artífexs que treballen en la seva decoració, el testimoni dels quals l'autor encara va tenir l'oportunitat de recollir de viva veu.

Oriol Bohigas serà l'autor d'obres com *Arquitectura modernista* (1968)⁷⁷ o *Reseña y Catálogo de la arquitectura modernista* (1973)⁷⁸ que recullen les arquitectures de l'oci en forma d'inventari.

Pel que fa a tot un seguit de publicacions promogudes per l'empresa Catalana de Gas i impulsades per Pere Duran Farell, que van ser concebudes com a llibres de regal amb textos encarregats a Manuel García Martín, podem ressaltar-ne tres pel tractament que es fa del tema. De forma general, a *Els oficis catalans protagonistes del Modernisme* (1977)⁷⁹ es descriuen alguns dels cafès més rellevants amb decoració modernista. Malgrat que el discurs escrit no segueix un criteri estrictament històric, les làmines esdevenen un document gràfic destacable. Posteriorment, es publicaran dues monografies dedicades a dues obres cabdals de l'arquitecte Domènech i Montaner, *Benvolgut Palau de la Música* (1987)⁸⁰ i *Fonda de España* (1991).⁸¹ Aquestes esdevenen les primeres monografies sobre arquitectures de l'oci.

Referències artístiques afins al lleure es deixen palpables a *El Modernisme* (1990),⁸² el catàleg de l'exposició que aporta la posada en valor del patrimoni modernista català. Al mateix any apareix el volum *Del Modernisme al Noucentisme 1888-1917* (1990) de la col·lecció *Història de l'Art Català* de Francesc Fontbona i Francesc Miralles⁸³ que inclouen els edificis i els establiments de l'oci més rellevants dins de la vida artística de

74 RÀFOLS, 1943.

75 RÀFOLS, 1993.

76 CIRICI, 1951.

77 BOHIGAS, 1968.

78 BOHIGAS, 1983.

79 GARCÍA, 1977.

80 GARCÍA, 1987.

81 GARCÍA, 1991.

82 *El Modernisme*, 1990.

83 FONTBONA, MIRALLES, 1990.

l'època. Anys més tard, en la completa col·lecció *El Modernisme* (2002-2004) dirigida per Fontbona⁸⁴ es posaran al dia les recerques efectuades sobre el tema per un complex conjunt d'especialistes en la matèria.

En un intent de sistematitzar les obres arquitectòniques del modernisme és imprescindible l'inventari realitzat per Valentí Pons.⁸⁵

De les darreres publicacions sobre el modernisme, cal destacar les efectuades per Teresa-M. Sala que edità *Barcelona 1900* (2007), corresponent al catàleg de l'exposició celebrada al Van Gogh Museum d'Amsterdam.⁸⁶ Una projecció internacional amb al·lusions referents als espais del lleure. L'any següent a *El Modernisme* (2008),⁸⁷ la mateixa autora tractarà l'oci creatiu dels artistes modernistes en espais privats com les cases-tallers.

A *Joies del modernisme català* (2011), obra dirigida per Fontbona⁸⁸ entre les obres seleccionades, es recullen alguns edificis i establiments emblemàtics de l'oci, com són la *Fonda de España* i l'*Hotel Metropolitan*.⁸⁹

En un sentit més particular, les monografies sobre els arquitectes-projectistes inclouen les obres destinades al lleure, cal destacar els centrats en les figures de Lluís Domènech i Montaner⁹⁰ i Enric Sagnier i Villavecchia.⁹¹

Alguns dels edificis i establiments destinats a l'oci queden inclosos dins de la història dels espais comercials de Barcelona. David Mackay publicà a la revista *Cuadernos de Arquitectura* als anys seixanta un estudi pioner sobre les botigues modernistes.⁹² Es citen

84 FONTBONA, 2002-2004.

85 PONS, 2004.

86 SALA, 2007.

87 SALA, 2008.

88 FONTBONA, 2011.

89 Altres referents sobre bibliografia del modernisme que han estat d'interès són: *Modernisme i modernistes*, 2001; CIRICI, 1967; CIRICI, 1975; INFIESTA, 1981-1982.

90 Vegeu al respecte: *L'arquitecte Lluís Domènech i Montaner*, 1996; *Domènech i Montaner*, 2000; DOMÈNECH, 1994; DOMÈNECH, 2000; DOMÈNECH, 2002; DOMÈNECH, FIGUERAS, DOMÈNECH, 1989.

91 *Sagnier arquitecte*, 2007.

92 MACKAY, 1962.

alguns espais destinats a l'oci que es conservaven en aquells moments, posant en valor un patrimoni més vulnerable de desaparèixer.

En un primer intent de recollir de forma individualitzada arquitectures de l'oci de Barcelona agrupades en comerços, podem citar les obres de Lluís Permanyer, *Establiments i negocis que han fet història* (1990)⁹³ que inclou la *Sala de ball La Paloma*, *El Molino* o el *Cafè-Restaurant-Cerveseria Lion d'Or*, i *Barcelona: àlbum de fotos* (1991).⁹⁴ En la mateixa línia, Josep Maria Botey va publicar *Interiors de Barcelona* (1992).⁹⁵

Dins de l'àmbit universitari, mereix una atenció especial *Catalogación y estudio gráfico de los locales comerciales de estilo modernista en Barcelona* (1993),⁹⁶ treball de fi de carrera presentat a l'Escola Universitària Politècnica. La recerca es centra en una àmplia i destacada recopilació dels establiments modernistes que es troben a Ciutat Vella i l'Eixample amb dades de caràcter històric i arquitectònic.

L'Institut del Paisatge Urbà i la Qualitat de Vida de l'Ajuntament de Barcelona ha anat publicant diversos llibres sobre els establiments històrics conservats a l'actualitat, en reconeixement pel seu servei a la ciutat, com *Botigues i locals de Barcelona* (2003)⁹⁷ i *Botigues emblemàtiques de Barcelona* (2007).⁹⁸

Pel que fa referència a les guies historicoartístiques de Barcelona, generalment els espais de l'oci queden integrats com un element més dins de la ciutat sense produir-se una atenció especial. A tall d'exemple, podem citar la d'Alexandre Cirici *Barcelona pam a pam* (1971)⁹⁹ o la *Guía secreta de Barcelona* de Josep Maria Carandell (1974).¹⁰⁰ De les guies específiques sobre el modernisme, destaquem *Guía de la Barcelona modernista* (1991)¹⁰¹

A la mateixa revista apareixeran dos articles monogràfics de dues de les obres arquitectòniques destinades al lleure de Lluís Domènech i Montaner: MACKAY, 1963; MARTORELL, 1963.

93 PERMANYER, 1990.

94 PERMANYER, 1991.

95 BOTEY, 1992.

96 GARCÍA, LÓPEZ, CASTRO, 1993.

97 FAVÀ, 2003.

98 FAVÀ, AMORÓS, 2007.

99 CIRICI, 1992.

100 CARANDELL, 1982 A.

101 *Guía de la Barcelona modernista*, 1991.

i *Un passeig per la Barcelona modernista* de Lluís Permanyer (1998).¹⁰² Així mateix, *Ruta del Modernisme. Barcelona* (2005)¹⁰³ promoguda per l'Institut del Paisatge Urbà i la Qualitat de Vida de l'Ajuntament de Barcelona que recullen els espais més destacats destinats a l'oci conservats a l'actualitat.

Per contra, des d'una visió més crítica, que pretén incitar a la consciència de la conservació del patrimoni de la ciutat, apareixen publicacions que tracten edificis destinats a l'oci avui dia desapareguts.

Una de les primeres publicacions que va deixar palpable la preocupació per un patrimoni en constant perill de desaparició és *Quinze anys de cafès de Barcelona 1959-1974* (1975) de Josep Maria Espinàs.¹⁰⁴ Malgrat que el marc cronològic s'allunya del modernisme, apareixen referències en forma de dietari de cafès històrics oberts durant aquesta època, tot incloent-hi referències a fets que han portat a la seva modificació original o desaparició total.

Aquesta conscienciació patrimonial es va veure constatada de manera institucional en el *Catàleg del Patrimoni Arquitectònic Històric-Artístic de la Ciutat de Barcelona* (1987)¹⁰⁵ en què apareixen els exemples conservats més significatius d'edificacions dedicades a l'oci de l'època del modernisme.

Amb el pas dels anys, la historiografia li va atorgar una atenció més personalitzada. Així apareixen obres, com ara *La Barcelona desaparecida* (2004) de Josep Maria Huertas¹⁰⁶ que dedicava un capítol al temps de l'oci, i *Barcelona com era, com és* (2005) de Huertas i Gerard Maristany.¹⁰⁷ En aquest segon llibre es realitza una comparació fotogràfica de l'edifici original amb l'emplaçament que presenta actualment. S'hi inclouen uns capítols sobre els llocs del lleure i els cafès i els bars, destaquem l'apartat "Víctimes modernistes" on es mostra una atenció especial al *Cafè-Restaurant Vermut Torino* del Passeig de Gràcia, l'*Hotel Términus* del carrer Aragó i el *Cinema Doré* de la Rambla de Catalunya.

102 PERMANYER, 1994; PERMANYER, 1998.

103 *Ruta del Modernisme*, 2005.

104 ESPINÀS, 1975.

105 *Catàleg del Patrimoni Arquitectònic Històric-Artístic de la Ciutat de Barcelona*. Barcelona, 1987; *Catàleg del patrimoni arquitectònic Barcelona (Recurs electrònic)*. Barcelona, 2004.

106 HUERTAS, HUERTAS, 2004.

107 HUERTAS, MARISTANY, 2005.

Així mateix, Xavier Barral atorga un marcat interès a l'*Hotel Internacional de l'Exposició Universal de 1888* en el seu llibre *Catalunya destruïda* (2005).¹⁰⁸

Amb motiu del Centenari de l'Exposició Universal de 1888, es va realitzar una publicació¹⁰⁹ que recull diversos aspectes relacionats amb el certamen. S'observa que el vessant artístic de l'Exposició ha estat tractat des de l'àmbit de les belles arts i de les indústries artístiques, però no de forma específica sobre les arts dedicades al gaudi i a l'esbargiment, així com als espais pròpiament dits.

Deu anys després, es publica *El Paral·lel, història d'un mite. Un barri de diversió i d'espectacles a Barcelona* (1998) de Miquel Badenas,¹¹⁰ un estudi centrat en la zona ociosa popular de Barcelona.

És a partir del 2000 quan trobem algunes publicacions que tracten el concepte de l'oci amb una major atenció. Pel mercat lligam, a l'hora d'estudiar la història de l'oci com a activitat del lleure es fa referència als espais on es desenvolupava malgrat que no obtenen una marcada presència dins del conjunt. A *Com ens divertíem... com ens divertim* (2002) de Jaume Fabre i Josep Maria Huertas,¹¹¹ es realitza una comparació entre les activitats i els espais que han configurat l'oci dels nostres avantpassats en relació a les noves formes actuals. Els mateixos autors havien publicat una dècada anterior el *Noticiari de Barcelona* (1992)¹¹² que comença des del 1888 a recollir una sèrie de notícies destacades, algunes d'aquestes relacionades amb espais de l'oci.

També Teresa-M. Sala publicà *La vida cotidiana en la Barcelona de 1900* (2005)¹¹³ on recrea l'imaginari quotidià de la fi-de-segle, amb referències a l'oci en espais per al menjar i el beure, allotjament i altres llocs de trobada i diversió.

Lluís Permanyer recollia a *L'esplendor de la Barcelona burgesa* (2008)¹¹⁴ les activitats ocioses de la burgesia, recalcant alguns dels espais més emblemàtics destinats a aquests fins.

108 BARRAL, 2005.

109 GRAU, 1988.

110 BADENAS, 1998. En el moment d'escriure aquestes línies, el CCCB (Centre de Cultura Contemporània de Barcelona) està en procés de preparació de l'exposició *Al Paral·lel, 1894-1939*.

111 FABRE, HUERTAS, 2002.

112 FABRE, HUERTAS, 1992.

113 SALA, 2005.

114 PERMANYER, 2008.

Fora de Catalunya destaca, per la seva especificitat, l'exposició *El descubrimiento del ocio* del Museu Zumalakarregi de Guipúscoa del 2008. La recerca efectuada és un possible exemple metodològic.¹¹⁵

Dins del projecte de recerca *Los espacios del ocio en la Barcelona de 1900. Un proyecto de e-research en torno a los orígenes de la industria cultural* del grup de recerca GRACMON de la Universitat de Barcelona¹¹⁶ s'ha portat a terme l'exposició *Vestigis del Modernisme: Obrim el teló*, comissariada per Teresa-M. Sala, celebrada l'any 2011 al Museu Abelló de Mollet del Vallès. El catàleg de la mostra¹¹⁷ agrupa diversos temes que envolten l'oci de la fi-de-segle.

Després de la diversitat de línies historiogràfiques presentades, hem pogut constatar que no totes les tipologies arquitectòniques de l'oci que es tracten en aquesta recerca estan al mateix nivell de referències bibliogràfiques. S'observa un predomini dels edificis i establiments de cafès i restaurants i l'allotjament. Un dels primers estudis dedicats al tema és *El hostel, la fonda, la taberna y el café en la vida barcelonesa: descripción histórica* de Lluís Almerich (1945) de la col·lecció "Barcelona y su historia" de l'editorial Dalmau.¹¹⁸ Aquest llibre realitza un recorregut per la història dels espais de l'allotjament i del cafè, tot incloent anècdotes de l'ambient que els envoltava. En la descripció històrica es tracten breument els espais amb un criteri cronològic. Aquesta publicació formaria part de la historiografia basada en els aspectes vivencials i anecdòtics que es propulsa a l'època de postguerra als anys quaranta i cinquanta del segle XX.

En la mateixa línia anecdotista, les architectures destinades a l'allotjament apareixen juntament amb els restaurants en el llibre *Una generació d'hostalers* (1952) de Miquel Regàs.¹¹⁹ A diferència del d'Almerich, els espais són tractats amb un caràcter general i amb un punt de vista més personal que no pas objectiu, com faria anys més tard de forma

115 *El descubrimiento del ocio*, 2008.

116 Projecte de recerca finançat pel Ministerio de Educación y Ciencia. Secretaría de Universidades e Investigación. VI Plan Nacional de Investigación Científica, Desarrollo e Innovación Tecnológica 2008-2011(I+D+I 2008-2011) HAR2008-04327/ARTE. GRACMON, Universitat de Barcelona.

117 *Vestigis del Modernisme*, 2011.

L'exposició itinerant forma part de l'oferta expositiva de la Diputació de Barcelona.

118 ALMERIC, 1945.

119 REGÀS, 1952.

biogràfica en *Confessions (1880-1936)*,¹²⁰ un llibre de records que comprèn un recull de vivències personals i familiars relacionades amb els hostals i els hotels de Barcelona.¹²¹

La història de l'hostaleria de Barcelona ha quedat recollida en un treball a fons portat a terme per Àngel Miguelsanz que ha donat com a resultat *Barcelona, Parada i Fonda. L'hostaleria de la ciutat. Dels orígens als nostres dies* (2009).¹²² Dedicava un capítol sencer a l'Exposició Universal, inici cronològic de la present recerca, i l'època d'esplendor del modernisme queda inclosa dins d'un altre capítol que tracta el període entre les dues grans exposicions, des del 1888 fins al 1929. Malgrat l'extens marc cronològic que engloba aquest estudi, presenta una visió completa de conjunt que es complementa en un apartat final amb explicacions individualitzades dels hostals, fondes, hotels, cafès i restaurants històrics més rellevants de la ciutat.

La recerca en curs sobre el mateix tema de l'allotjament hotelier és el de Maribel Rosselló, professora de la Universitat Politècnica de Catalunya i l'arquitecte Pamela Valdívia. Part dels resultats es van presentar en el XI *Congrés d'Història de Barcelona. La ciutat en xarxa* del 2009 amb la comunicació *Turisme i arquitectura en la Barcelona d'inicis del segle XX*.¹²³ S'estudien els diversos equipaments hotelers que es van projectar a la ciutat, així mateix entre el període de les dues grans exposicions, com a procés de modernització de la ciutat des d'una perspectiva d'història de l'arquitectura enfocada al turisme.

La temàtica dels cafès i restaurants és la tipologia que ha obtingut una major rellevància en els estudis històrics sobre els espais de l'oci. Un any després del llibre d'Almerich, es publicà *Los viejos cafés de Barcelona* (1946) escrit per Tomàs Caballé.¹²⁴ Es tracta de la primera publicació al respecte que pretén realitzar una història dels cafès. La publicació, que consta de dos volums, es situa cronològicament des dels segles XVII fins algunes incisions de començaments del XX. Com en el llibre d'Almerich, Caballé realitzà també un recorregut pels cafès més importants, però s'observen algunes variacions com el predomini de la distribució per carrers, avingudes i places més destacades de la ciutat

120 REGÀS, 1960.

121 Paral·lelament, a la revista *Destino* s'anaven publicant breus articles de caràcter monogràfic sobre hotels i cafès. D'aquests, podem citar: CABANÉ, Juan; ESTEBAN, José, "1900-1950 Historia de un hotel. Las tertulias del Colón", *Destino*, 1950, núm. 697, pp. 14-15; PUERTO, Miguel, "Viejos clises del Paralelo. Historia de un café", *Destino*, 1946, núm. 469, pp. 8-9.

122 MIGUELSANZ, 2009.

123 ROSSELLÓ, VALDÍVIA, 2009 (en línia).

124 CABALLÉ, 1946.

que no pas el criteri estrictament cronològic. El tractament dels cafès antics més destacats de Barcelona és més individual en cadascun d'ells, tot incorporant referències històriques de la premsa de l'època i anècdotes de la vida cultural que succeïa en aquests espais de trobada per a l'entreteniment, per això s'inclou dins de la línia anecdotista dels anys de postguerra.

Havien de passar seixanta anys per a tornar a tractar el tema amb la recopilació presentada per *La Vanguardia* que publicava al 2006 una selecció d'articles sobre cafès, que ja havien estat publicats anteriorment en aquest mateix diari. A *Ciudad de tiendas y cafés. El pulso del comercio. Una ciudad de Vanguardia*¹²⁵ s'eludeixen els més destacats establiments de l'oci del tombant del segle XX, principalment cafès i restaurants, i els canvis produïts en el paisatge urbà que han esdevingut la desaparició d'un gran número d'aquests.

Un estudi complet sobre els cafès antics de Barcelona de recent aparició és el realitzat per Paco Villar, *La ciutat dels cafès. Barcelona 1750-1880* (2008).¹²⁶ Aquest llibre es diferencia de les anteriors publicacions, tot aportant noves dades documentals i gràfiques amb rigor històric enfront de l'anecdotes generalitzat. S'estudien els esdeveniments de caràcter polític, econòmic i social que envolten la Barcelona des de mitjans del segle XVIII fins a uns anys anteriors a l'Exposició Universal del 1888, relacionats amb aquests establiments de l'oci, alguns d'ells s'expliquen de manera individualitzada. Es tracta del primer volum de la publicació total, a l'espera del que estudiarà els cafès del modernisme. Aquest llibre esdevé l'estudi més aprofundit sobre els precedents dels cafès que estudiarem en la present recerca.

Especialitzades sobre els cafès i els restaurants modernistes de Barcelona, sorgeixen guies urbanes. La primera es publicà al 2004, es tracta de *Sortim. Ruta del Modernisme de Barcelona*,¹²⁷ que inclou els espais modernistes visitables actualment, a més de nous cafès, bars i restaurants ubicats en locals que tenen decoració modernista. Una guia molt similar és *Bars i restaurants modernistes de Barcelona* (2010).¹²⁸ En aquestes publicacions predomina el volum de fotografies davant del text, aspecte justificat pel seu objectiu de promoure aquests negocis com a reclam turístic de la ciutat. A més dels espais modernistes que continuen tenint a l'actualitat el mateix servei de restauració des de la

125 *Ciudad de tiendas y cafés*, 2006.

126 VILLAR, 2008.

127 MASPOCH, 2004.

128 BANCELLES, COPONS, PERMANYER, 2010.

seva creació, s'inclouen aquells que originàriament no complien la mateixa funció i que s'han adequat per tal d'aconseguir recrear un ambient més exclusiu.

En referència als espais teatrals, les darreres recerques vinculen el teatre amb la ciutat, com ara *El mapa teatral de Barcelona. Una revisió historiogràfica* d'Antoni Ramon Graells,¹²⁹ comunicació presentada en el XII Congrés d'Història de Barcelona. *Historiografia Barcelonina. Del mite a la comprensió*. S'apunta la necessitat d'un treball centrat en la geografia teatral de Barcelona, estudiada a partir de diverses disciplines com l'urbanisme, l'arquitectura i l'espai escènic. També la Tesi doctoral de Raffaella Perrone, *Espacio teatral y escenario urbano. Barcelona, entre 1840 y 1923* (2011)¹³⁰ segueix aquesta metodologia d'interrelació entre l'espai destinat al teatre dins de l'evolució de la ciutat.

Respecte als panorames i cinematògrafs decorats a l'època del modernisme, es citen breument en publicacions sobre la història del cinema català dins de contextos sobre la visió de pel·lícules i dels directors de cinema, que compta amb una extensa bibliografia al respecte.¹³¹ Destaquem l'estudi de Joan Munsó, *Els cinemes de Barcelona* (1995)¹³² amb una completa recopilació des dels primers cinematògrafs de la ciutat fins a l'any d'edició del llibre, tot incloent explicacions individuals de la trajectòria històrica de cadascun.

Constatem que a partir de l'any 2000 es comencen a publicar un conjunt de monografies d'edificis i establiments destinats a l'oci. Són dignes d'esment la Tesi doctoral de Rossend Casanova (2000) sobre l'edifici construït per ubicar el *Cafè-Restaurant de l'Exposició de 1888*,¹³³ Lluís Permanyer amb *El Molino. Un segle d'història* (2009)¹³⁴ i *El incensario japonés. Historia de la Maison Dorée de Barcelona* (2010)¹³⁵ escrit pel nét del fundador, Josep Bosch Pompidor. Aquest llibre de records inclou tot un recull de vivències personals i familiars juntament amb un conjunt de noves dades. Línies

129 RAMON, 2011 (en línia).

130 PERRONE, 2011.

131 Per citar alguns estudis sobre la història del cinema català: *El cine en Cataluña*, 1993; GONZÁLEZ, 1987; LETAMENDI, SEGUIN, 2004; PORTER, 1969; PORTER, 1983; PORTER, 1991; PORTER, 1992.

132 MUNSÓ, 1995.

133 CASANOVA, 2000 A.

134 PERMANYER, 2009.

135 POMPIDOR, 2010.

envoltades d'una atmosfera novel·lesca que pretenen conjugar la història amb l'atractiu literari per interessar a un públic més ampli. Una darrera investigació monogràfica ha estat la del *Gran Teatro Español (1892-1935). Història del primer teatre del Paral·lel* (2011)¹³⁶ de Josep Cunill.

A tall de conclusió, constatem que de la bibliografia existent sobre els espais de l'oci, s'apunta que els estudis que tracten el modernisme se centren en aquells conjunts artístics que han estat realitzats per artífexs de renom.

Com hem pogut observar, els establiments per al menjar i el beure conjuntament amb els de l'allotjament són els que obtenen una major atenció en les publicacions realitzades fins aleshores en referència a la resta de tipologies arquitectòniques. Varen obtenir una major atenció per a la historiografia des de l'època de postguerra i són els que tenen més protagonisme a les darreres recerques i publicacions. Així mateix, els cafès i els restaurants predominen en publicacions on es tracten de manera conjunta altres arquitectures destinades a l'oci, fins i tot es realitzen monografies dels més emblemàtics i guies turístiques especialitzades.

Un aspecte negatiu present en la gran part de les publicacions és que davant de la gran quantitat de dades exposades, no apareixen les referències de les fonts documentals, possiblement pel caràcter divulgatiu que es pretén aconseguir.

Les perspectives de recerca que predominen en el tractament de les arquitectures de l'oci són més de caire anecdòtic, periodístic i turístic que no es basen en un estudi aprofundit dels programes decoratius. Per tant, és evident que manca una visió global que interpreti i defineixi les diverses tipologies arquitectòniques de l'oci, tant dels espais conservats com dels desapareguts, des del vessant estètic i decoratiu.

136 CUNILL, 2011.

Context històric i social del temps lliure en l'escenari urbà

L'Exposició Universal de 1888 va ser un excel·lent aparador per a la projecció internacional de Barcelona i l'inici d'uns nous plantejaments arquitectònics i ornamentals amb l'impuls de les arts decoratives i industrials que varen configurar el modernisme.

Amb motiu de l'exposició, la ciutat es va plantejar l'ampliació i la millora de la seva infraestructura per a poder acollir els milers de visitants que s'hi esperaven, sota aquestes premisses es van construir el *Cafè-Restaurant* i l'*Hotel Internacional*, realitzats per Lluís Domènech i Montaner.

L'Exposició Universal va ser un bon moment per a la descoberta de noves formes d'oci a Barcelona. Per a l'ocasió es varen instal·lar panorames, muntanyes russes i diversos espectacles, alguns dels quals romangueren uns anys més, tot i haver estat construïts expressament per a la celebració de la mostra.

L'any 1888, el nucli central dedicat a l'activitat ociosa estava concentrat a les Rambles, emplaçament que va anar variant al llarg del segle XIX i començaments del XX. A partir de llavors, va començar l'expansió de nous edificis i establiments destinats al lleure disposats al servei de la ciutat, tot provocant la transformació urbana i esdevenint el mapa de l'oci del 1900. Aquests condicionants no es poden entendre sense el context històric i social que configurà el desenvolupament de la indústria cultural.

La burgesia era la nova classe social incipient formada bàsicament per industrials, banquers i comerciants que s'havien enriquit gràcies a la ràpida evolució i modernització econòmica fruit de la Revolució Industrial catalana, iniciada a mitjans del segle XIX. Barcelona es va convertir en el motor industrial d'Espanya que impulsava el desenvolupament econòmic del país, principalment gràcies a la indústria tèxtil que va fer possible la potent transformació econòmica.

El desenvolupament industrial va proporcionar la transformació de la ciutat, tot destruint les antigues muralles a mitjans del segle XIX que impediè l'expansió de la urbs i consegüentment el Pla de l'Eixample de l'urbanista Ildefons Cerdà que va atorgar a Barcelona una nova dimensió estructural. Una nova zona que va ser ocupada per la

burguesia, l'eix principal de la qual, el Passeig de Gràcia, es va convertir en l'avinguda burgesa per excel·lència, on l'acte de passejar va ser entès com una cerimònia urbana.¹³⁷

Aquests nous rics van tenir la pretensió de legitimar el seu gran poder econòmic i per això feien ostentació d'un nivell de vida fastuós dins de l'esfera privada però també en la pública on van deixar constància del seu estatus social. Davant de l'evolució socioeconòmica es va fer patent la necessitat de disposar de nous espais destinats al gaudiment de l'entreteniment, cosa que va condicionar el sorgiment d'una àmplia diversitat de nous edificis i establiments destinats a aquests fins.¹³⁸ Es produeix per tant, un canvi històric transcendent, l'oci deixa d'ésser un privilegi del clergat i la noblesa com havia passat als segles anteriors i s'expandeix cap a una nova classe social amb un poder adquisitiu elevat.

Els cafès i els restaurants van ser els espais que varen obtenir el major número d'exemples, la multiplicació d'aquests establiments tan sols es pot justificar per l'existència d'un públic amb recursos cada vegada més fidel i nombrós. Es realitzaven principalment tertúlies, es celebraven concerts i es jugava al billar,¹³⁹ joc que va tenir un gran èxit a l'època. A l'exterior hi havia les terrasses, ja utilitzades a París, que s'entenien com a signe de modernitat. Concorregudes a totes hores, eren un excel·lent i privilegiat mirador.

Respecte a les fondes i els hotels, és a partir del 1888 quan Barcelona incrementa i millora considerablement els seus establiments per al desenvolupament de l'activitat hotelera. Edificis construïts davant de la demanda dels viatgers que visitaven la ciutat, que no era més que un servei ofert a la classe adinerada amb poder econòmic, entre els quals estava principalment la burgesia. Les millors fondes i hotels es varen inaugurar i reformar a la ciutat correlativament als darrers anys del segle XIX i inicis del XX. Com succeïa amb els cafès i els restaurants també observem una competència decorativa

137 Sobre la burgesia barcelonina a la fi-de-segle, vegeu: PERMANYER, 2008.

138 En referència al tema del poder de la burgesia plasmat a les arquitectures de l'oci de Barcelona, hem escrit la comunicació "La creación de nuevos edificios y establecimientos del ocio para la burguesía de la Barcelona de 1900" dins de la secció I: "Los edificios del poder" del *XIX Congreso Nacional de Historia del Arte CEHA: Las artes y la arquitectura del poder* que es celebrarà al setembre de 2012 a la Universitat Jaume I de Castelló.

139 La revista *Pluma y Lápiz* dedicà el número extraordinari 115 de l'any 1903 a diverses activitats relacionades amb jocs de l'època, així com a la ciutat de Monte Carlo per la seva àmplia oferta ociosa.

directa per aconseguir els millors espais que oferien comoditat i confort, tot convertint-se en reclams turístics.

Barcelona abans de l'Exposició Universal de 1888 ja comptava amb una tradició de teatres de segles anteriors, tot convertint-se en els espais de l'oci més antics que tractem en aquesta recerca.¹⁴⁰ De les sales de concerts destaca el *Palau de la Música Catalana* (1908), exemple de l'esplendor cultural, arquitectònic i social que la ciutat visqué durant el modernisme.

Pel que fa al nou art cinematogràfic va tenir una gran acollida per part del públic, tot esdevenint la diversió predilecta de la ciutadania, la novetat i per tant la modernitat, ja que s'adequava perfectament als seus ideals.¹⁴¹ El cinema va ser una tipologia arquitectònica sense precedents que començà a proliferar a la ciutat a partir dels primers anys del segle XX.

Dels edificis dedicats a l'esport, sobresurten els frontons destinats al joc de pilota. La construcció dels frontons¹⁴² responia a la necessitat de l'augment de l'afició a finals del segle XIX, com també succeí amb els velòdroms.

Els espectacles de toros van ser una de les grans diversions de l'època i les seves places es van convertir en centres neuràlgics de la ciutat.¹⁴³

140 En relació a l'activitat teatral a l'època del modernisme, vegeu: PADULLÉS, Xavier, "Cent anys de teatre modernista (apunts d'estètica per al teatre català contemporani)", *Assaig de teatre: revista de l'Associació d'Investigació i Experimentació Teatral*, 1999, núm. 18-20, pp. 397-412.

141 Una de les temàtiques de les primeres pel·lícules cinematogràfiques giraven al voltant d'espais i espectacles de l'oci, com ara *Riña en un café* (1897) de Fructuós Gelabert, *El hotel eléctrico* (1905) de Segundo de Chomón, *Carreras de caballos en el hipódromo de Barcelona* (1902) i *Carreras de caballos en el hipódromo* (1908), ambdós de Fructuós Gelabert, *Corrida de toros con los hermanos "Bombita", Emilio y Ricardo Torres* (1908) de Josep Gaspar, *Corrida de toros en la plaza de la Barceloneta* (1897) de Lumière i Napoleón o *Panoramas de Barcelona. Monumentos y fiestas* (1905) de Fructuós Gelabert, per citar alguns casos. Així com de temes florals: *Batalla de flores en Valencia* (1907) de Ricard de Baños, *Flors de cingle* (1909) de Josep Gaspar, *Flores y perlas* (1910) de Segundo de Chomón o *La gratitud de las flores* (1910) també de Segundo de Chomón, entre d'altres.

142 Josep Antón Loren en el seu llibre *La pilota a Catalunya* (2006) afirmava que l'any 1697 es va inaugurar un frontó al barri barceloní de la Ribera i un altre a Sant Vicenç de Sarrià. Durant els segles XIX i XX, Barcelona va ser una potència pilotística per l'elevada xifra de frontons, d'indústria i empreses, amb una impressionant quantitat de jugadors tant a nivell professional com aficionat. És eloqüent, i consta en documentació, que Barcelona ha estat la ciutat europea que més frontons ha tingut oberts al mateix temps amb un rendiment rotund i èxit total: LOREN, 2006, pp. 12-18.

En el seu conjunt es tracten d'espais arquitectònics en els quals es desenvolupen diferents activitats de diversió, tot depenent de cada tipologia, però que tenen un denominador comú en referència a la burgesia, la necessitat de formar part d'un col·lectiu de classe i la projecció del seu estatus social. Aquestes arquitectures de l'oci es van convertir en punts de trobada on s'observava als altres i es deixava veure, de distreure's però al mateix temps d'exhibir-se, per això la vestimenta era essencial perquè denotava l'elegància.

La decidida voluntat de la burgesia catalana de convertir Barcelona en una ciutat cosmopolita queda patent en el constant intent d'equiparació amb els prestigiosos establiments europeus. Principalment la mirada estava focalitzada a París, la capital cultural i artística per excel·lència en què Barcelona pretenia veure's reflectida.

Estava de moda el gust per tot el que era francès. A Europa es començava a imposar l'estil francès a l'hostaleria. De fet la paraula "restaurant" és un terme de procedència francesa, establiment creat a París a mitjans del segle XVIII. El refinament i el nou estil aportat bàsicament per professionals francesos però també per italians s'imposa a la restauració de la ciutat. A Barcelona apareixeran establiments per al menjar i el beure que seguien el model francès tant pel que feia a la decoració com en el pròpia carta¹⁴⁴ que s'escrivia en francès o el propi nom escollit, com és el cas del *Restaurant de Francia "Casa Justin"* (1893)¹⁴⁵ o el *Cafè-Restaurant Maisón Dorée* (1903) amb reminiscències a l'establiment parisenc del mateix nom.

143 Sobre els orígens de la festivitat taurina, vegeu: "La fiesta de los Toros", *Pluma y Lápiz*, 1901, núm. 30, p. 351. Per a una valoració de les places de toros com espais que permetien el creixement econòmic del territori on es disposaven, en referència a una visió general de l'estat espanyol, vegeu: MONTES, María Zozaya, "Ocio liberado. El ocio en España durante el siglo XIX". A: *El descubrimiento del ocio*, 2008, p. 39.

144 Exemples del menjar francès van ser el *Cafè-Restaurant Alambra* que va incorporar una secció de *brioche*s de París, *patés froids*, *croissants* de Marseille i *gateaux* de Rois a l'abril de 1892: *Diario de Barcelona*, 03-04-1892, núm. 1448, p. 3. Un altre exemple és la reforma de la cuina espanyola i francesa del *Gran Cafè Restaurant de París* al juliol de 1897: *El Noticiero Universal*, 07-07-1897, núm. 3329, p. 1.

145 Miquel Regàs a *Una generació d'hostalers* (1952) anotava en relació a aquest restaurant: *El seu nom Justin encaixava perfectament. Tot era ben francès. La decoració podia ésser una mena de Lluís qualsevol; la vaixella, indiscutiblement, era de Limoges*: REGÀS, 1952, p. 31.

També la influència forana es feia palpable a la contribució de canviar els hàbits alimentaris de l'època. Així, els *Cafès-Restaurants dels Vermuts Torino* (1902) van introduir el vermut italià a Catalunya, segons indica una crònica del moment:

Es indudable que cada día se vive más deprisa, que la actividad humana, centuplicada por los rapidísimos medios de locomoción, se entrega á un verdadero vértigo, á un brutal derroche de energías. Nuestros abuelos, que estimaban en la mesa más la abundancia que la calidad, tomaban las once – refrigerio no despreciable entre el desayuno y la comida- y por la tarde- entre esta y la cena- el rico soconusco con acompañamiento de melindre delicados ó substanciosos picatostes.

Nosotros no tenemos en el día ni tiempo ni humor para dedicarnos á estas “pequeñeces” alimenticias, y como aún dentro de nuestra frugalidad de neurasténicos y dispépsicos, el apetito nos falta y el hambre sana no nos acomete, hemos recurrido á los aperitivos que, despertando las energías del estómago, lo tonifican á la par que lo incitan. La hora del vermouth ha tomado en la sociedad moderna legítima carta de naturaleza, como obedeciendo, más que á una moda pasajera, á una necesidad real de los tiempos.¹⁴⁶

Així mateix, es va importar el costum anglès del te, anunciat al rètol dels vidres de les portes de la Plaça Catalunya del *Cafè-Restaurant Maison Dorée* que anunciava “Five o'clock tea a las 7 de la tarde”.

Les decoracions dels edificis i establiments destinats a l'oci responen al gust burgès del període, l'art del modernisme que aconsegueix un gran èxit gràcies a l'acceptació de la burgesia. Per això, les arquitectures de l'oci presenten una ornamentació rica i luxosa en correspondència amb el client.

Les façanes dels edificis i els establiments són fidels aparadors de la creativitat i del bon gust. Una decoració original i innovadora formava part de l'estratègia i la imatge de la necessitat dels propietaris d'atreure l'atenció dels clients, tot oferint espais còmodes, luxosos, acollidors i singulars.

146 X., “Vermouth Torino”, *Hispania*, 15-04-1902, núm. 76, pp. 161-162.

Amb aquestes premisses, els empresaris no dubten a contractar els serveis dels millors decoradors o arquitectes que feien la tasca de projectistes i decoradors. Aquests eren els responsables del programa decoratiu de l'exterior i l'interior, en un conjunt d'art total, tant pel que feia a la definició formal del conjunt com en la planificació dels detalls. Aquests comptaven amb la col·laboració d'artesans i industrials reconeguts. És l'època daurada de les arts aplicades decoratives amb la profusió de tallers i empreses que recuperen tècniques tradicionals, però amb uns procediments de producció i comercialització moderns per adaptar-se a la demanda creixent.¹⁴⁷ Als programes decoratius és on es manifesta l'ornamentació i trobem el regne vegetal com el més representat.¹⁴⁸

Hi ha dos esdeveniments de l'arquitectura de l'oci que es presentaran com a freqüents al llarg del modernisme, les noves construccions i paral·lelament les reformes d'espais predecessors. Les reformes que en diverses ocasions corresponien a ampliacions, permetien actualitzar les decoracions de les dependències i així oferir un millor servei.

Aquestes contínues transformacions de l'ornamentació estaven condicionades a les modes decoratives, cosa que provocava una competència directa. L'ornamentació dels establiments era signe de distinció i un reclam de bon gust per a captar la clientela burgesa.

Els propietaris d'aquests espais arquitectònics competien per aconseguir els millors conjunts artístics del moment, per aquest motiu la gran part estan realitzats per projectistes decoradors i artesans col·laboradors de renom de l'època. Prova d'aquest afany de superació són els premis obtinguts per alguns dels espais en el Concurs anual de l'Ajuntament de Barcelona, tot atorgant el millor edifici i establiment, instaurat als anys 1899 i 1902, respectivament.

147 Sobre les arts decoratives, vegeu: NAVAS, 1990 A; NAVAS, 1990 B; PITARCH, DALMASES, 1982; SALA, 1990, pp. 259-268.

148 Stephan Tschudi a *Art Nouveau* (1967) anotava que *Fue dentro de las artes aplicadas donde el 'Art Nouveau' resultó más fecundo y donde demostró su importancia en la historia del arte, floreciendo en todos los aspectos y consiguiendo una calidad que sitúa sus productos a la altura de las grandes épocas. Desde luego, era en este campo donde la necesidad de renovación resultaba más necesaria*: TSCHUDI, 1967, p. 141.

Els espais de l'oci esdevenen elements determinants en el procés de renovació i urbanització de la ciutat¹⁴⁹ dins del context que Barcelona es transformava a conseqüència dels canvis socioeconòmics de l'època. Observem que es produeixen quatre zones diferenciades de l'escenari de la vida ociosa entre finals del segle XIX i principis del XX, Ciutat Vella, Plaça Catalunya, l'Eixample i el Paral·lel.

La primera zona fou Ciutat Vella, la part antiga de la urbs que es converteix en el lloc de major aflluència d'edificis i locals destinats a l'oci. La Rambla és la primera avinguda neuràlgica de l'oci per excel·lència, tot expandint-se un ampli conjunt d'espais a les seves bandes i produint-se d'aquesta manera una sèrie de ramificacions amb els carrers paral·lels, que de la mateixa manera presenten concentració d'espais ociosos, com és el cas dels carrers de Sant Pau i la Boqueria.

A la Plaça Catalunya, com a nexa d'unió entre la zona antiga i la nova de la ciutat, es van ubicar alguns espais al seu voltant, per a l'Exposició Universal de 1888 ja s'havien emplaçat algunes instal·lacions efímeres. Va ser en els darrers anys del segle XIX quan es van començar a obrir nous hotels que disposats bàsicament en cantonades, apostaven per complexes edificacions. No varen destacar per ésser nombrosos però la seva importància radica en el fet que foren els edificis i els establiments de l'oci els que contribueixen potencialment a definir una nova visió i perspectives del perímetre que van configurar un punt central de Barcelona.

Arribat el segle XX, l'Eixample, la nova zona de la ciutat, va anar adquirint major profusió de noves obertures i algunes puntuals reformes d'edificis preexistents que la converteixen en la nova zona ociosa de la ciutat. Aquest fenomen anava estretament lligat a l'expansió de la població cap a l'Eixample en què el Passeig de Gràcia es va convertir en l'indiscutible espai residencial burgès.

Bàsicament al Passeig de Gràcia proliferaren cafès-restaurants i així es van convertir, juntament amb els antics teatres, en les arquitectures de l'oci amb major presència a l'eix vertebrador de l'Eixample.

Joan Roca a l'article "Crónicas de actualidad de Barcelona. La ciudad de los cines" publicat el 1912 a la revista *La Actualidad* reflecteix el panorama del canvi de mobilitat de l'activitat de l'oci que comentem:

149 Pel que respecte a la rellevància dels teatres a l'escenari urbà, vegeu: PERRONE, 2011; RAMON, 2011 (en línia).

En otros tiempos los principales grandes cafés de Barcelona monopolizaban el cogollo de la Rambla del Centro. Desde el Teatro Principal hasta la entrada de la calle del Conde del Asalto, estos establecimientos se sucedían sin interrupción, contiguo el uno al otro. (...) Con el tiempo la vida intensamente concentrada en la Rambla del Centro se fue difundiéndose por la ciudad nueva. El Ensanche iba poblándose, y la corriente circulatoria se extendía por las nuevas barriadas. La Plaza de Cataluña, aún antes de estar urbanizada llegó a ser el centro de irradiación de la gran urbe. Y en la Plaza de Cataluña y en la entrada del Paseo de Gracia se instalaron los grandes cafés, en locales más espaciosos todavía que los de la Rambla.¹⁵⁰

Als edificis i establiments ubicats a la nova zona de la ciutat que no es trobaven a l'antic punt neuràlgic de les Rambles, se'ls permetia disposar d'una competència menys directa i d'una expansió de terreny edificable.

En distància a la confluència ociosa, es van disposar els espais esportius. A la zona alta i lateral de l'Eixample es comptava amb terrenys disponibles sense urbanitzar que es convertien en els espais més idonis per aquelles tipologies, com els frontons i la plaça de toros que requerien amplitud de terreny per a les activitats desenvolupades al seu interior.

En contraposició a l'oci de la burgesia, l'oci de la classe obrera i popular es va concentrar al Paral·lel que va esdevenir també una nova zona ociosa de Barcelona. Aquest oci popular a què fem referència queda recollit a l'escrit "Barcelona de festa" d'Adrià Gual inclòs dins de l'obra *Barcelona descrita por sus literatos, artistas y poetas* (1914), del qual reproduïm un fragment:

La Barcelona treballadora que s'engalana de mil xemeneies fumejantes, es tant riallera com austera i sobretot, es festosa. (...) Com si en arribada la festa, de sobte s'obrissin de bat á bat les portes del treball, deixant darrera de elles l'endrecament i l'espera certa d'un retorn més febrós, més fructífer, enllà

150 ROCA, Joan, "Crónicas de actualidad de Barcelona. La ciudad de los cines", *La Actualidad*, 06-04-1912, núm. 296, pp. 1-2.

Joan Roca també recollia en forma de crònica, l'èxit aconseguit pel cinema envers el teatre a "Crónicas de actualidad de Barcelona. Á propósito del cierre del Romea", *La Actualidad*, 14-02-1911, núm. 237, pp. 1-2.

de les vies llargues, urbanes, tot sont romiatges d'alegría que's deleixen per baratar l'empredat per la terra herbrada. Per tot resplandeixen els rostres reposats; per tot floreixen les rialles honestes. Un sol crit de joya repercuteix arreu... es el crit del repós, l'himne de les diades santes que's deixondés tranquil é invasor per carrers i avingudes... i la montanya tarda ben poc á sentirse atuída de la dolça càrrega joyosa, que llueix com la mare llueix l'infant en la mamella. (...) Barcelona, la nostra Barcelona qu'es filla major dels privilegis del Cel, s'ensenyoreix del repós, arribada la festa, porque hi te dret; porque li pertoca. (...) Ella sent la festa exuberant; la festa honrada; la festa en ordre, com cap altre ciutat del món pot may sentirla. Ella floreix en son semblant la rialla de les grans diades, porque pel treball inestroncable se la guanya i afanya heroicament, i tots aquells que de Barcelona no tenen tant justa visió de la ciutat treballadora, si'n coneguessin aquella rialla festosa, aquell brodat d'alegría que'l repós sap escampar demunt del tapiç de ses montanyes adorarian en ella, no solament la ciutat avencista y emprendora, sino qu'estamparian demunt la seua heràldica aquests mots en recompensa de la seua honesta alegría: "Ets la Ciutat complerta".¹⁵¹

En aquells moments es va augmentar l'accessibilitat a l'oci de les classes populars, acord amb una oferta més àmplia. Es pretenia reproduir les activitats ocioses de la burgesia però inevitablement arrelat per unes condicions econòmiques considerablement menors.¹⁵² Aquesta mentalitat es fa palpable en la simulació dels edificis construïts al Paral·lel amb una decoració eclèctica que pretenia imitar als de les zones més altes però amb menor ostentació.

La influència parisenca també es va fer palpable però d'una altra manera, l'Avinguda del Marquès del Duero (després Avinguda del Paral·lel) intentava simular a les de Clichy o Pigalle del Montmartre de París.

Per altra banda, al llarg del segle XIX es varen desenvolupar els viatges que deixen d'ésser un moviment de minories intel·lectuals i il·lustrades, com ho va ser al segle XVIII, per a

151 GUAL, Adrià, "Barcelona de festa". A: *Barcelona descrita...*, 1914, pp. 29-31.

152 Sobre el panorama de l'oci popular al segle XIX a Espanya, vegeu: ZOZAYA, María, "Ocio liberado. El ocio en España durante el siglo XIX". A: *El descubrimiento del ocio*, 2008, pp. 59-61.

convertir-se en un fenomen més massificat.¹⁵³ Aquest desenvolupament anava lligat als avanços tècnics del ferrocarril i a l'incentiu dels grans esdeveniments, com van ser les Exposicions Universals i Internacionals.

Conseqüentment l'augment del nombre de viatgers requeria una infraestructura hotelera.¹⁵⁴ Els hostals van deixar pas a l'hotel com a nova i moderna fórmula francesa. A París, Napoleó III va incentivar els financers a invertir en la construcció d'hotels destinats a acollir els visitants de les Exposicions Universals organitzades a la capital francesa. Es tractaven d'establiments confortables i sumptuosos, la gran part es van inspirar en els palaus reials del segle XVIII. El primer a obrir les seves portes fou el *Grand Hôtel du Louvre* edificat amb motiu de l'Exposició de 1855. Posteriorment, l'any 1862 obrí el *Gran Hotel*.

Barcelona, tot seguint el mateix ideal de situar-se a l'alçada de les grans ciutats europees, al tombant del segle XIX començà a preocupar-se per projectar una imatge turística atraient de viatgers estrangers. La mentalitat constructiva quedava reflectida al comentari de Repullés publicat a la revista *Arquitectura y Construcción*, destinada a arquitectes i industrials:

En los presentes tiempos no debe, no puede ser el hotel lo que antes era. En esto se ha progresado rápidamente, á virtud de las exigencias de la vida moderna, que lleva aparejadas la higiene y el confort.

No hay más que comparar los antiguos hoteles de París, ¿qué digo antiguos? Los contruidos hace cuarenta ó cincuenta años, con los que hoy se levantan en esa misma ciudad, en Viena, en Berlín, en Niza y en las poblaciones que sirven de estancia temporal, ya invernal, ya veraniega (...).

Bien es verdad que antes eran contadas las personas que viajaban á causa de la dificultad y coste de los medios de locomoción; pero hoy, que con tanta

153 Sobre l'origen del turisme a Barcelona, vegeu: MIGUELSANZ, 2009, p. 49; PALOU, Saida, *Barcelona, destinació turística. Promoció pública, turismes, imatges i ciutat (1888-2010)*. Tesi doctoral dirigida pel Dr. Llorenç Prats. Departament d'Antropologia Cultural i Història d'Amèrica i d'Àfrica, Universitat de Barcelona, 2011; PALOU, Saida, "L'invent de la destinació. Polítiques turístiques a la Barcelona de principi del segle XX", *L'Avenç*, 06-2012, núm. 380, pp. 30-39.

154 En referència al turisme hotelier, vegeu: MIGUELSANZ, 2009, p. 58; ROSSELLÓ, VALDÍVIA, 2009.

*facilidad y por tan poco coste se puede viajar, es muy grande el número de viajeros, y con el desarrollo de este movimiento, ha venido la necesidad del Hotel espacioso. Y como también la higiene se impone y el confort, en progreso cada día para todo, es en todas partes exigido, es preciso que el Hotel sea no sólo amplio, sino higiénico y confortable, llegando á constituir una institución que se manifieste con edificios esplendidos en todas las poblaciones cultas.*¹⁵⁵

A la promoció turística de Barcelona va tenir una rellevància destacada la Societat d'Atracció de Forasters (*Syndicat d'Initiative*).¹⁵⁶ Aquesta entitat pionera del fenomen turístic es va fundar l'abril de 1908 i va acabar amb la Guerra Civil. Entre els socis cal destacar a Eusebi Güell i Josep Puig i Cadafalch.

Es va concebre a semblança dels Sindicats d'Iniciativa que amb èxit havien sorgit a França, Itàlia i Suïssa a finals del segle XIX per a promocionar turísticament ciutats i alguns àmbits territorials més amplis.

L'objectiu principal de la Societat d'Atracció de Forasters era donar a conèixer la ciutat per augmentar el número de viatgers. Amb tal finalitat, se'ls facilitava la informació i l'assistència necessàries mitjançant la difusió internacional de guies, itineraris, àlbums, cartells, butlletins i revistes. A més de la publicació de monografies, la confecció i distribució de pel·lícules, així com la inserció d'anuncis publicitaris, entre d'altres iniciatives propagandístiques.

Destaquem, en aquest context, la revista de periodicitat mensual *Barcelona Atracción* (1911-1936)¹⁵⁷ de ressò internacional. Aquesta revista dedica una pàgina als espectacles amb les seccions de "teatros y variedades", "parques y atracciones", "music-halls", "deportes" i "varias". És interessant observar el tipus d'oferta cultural que es fa, amb una cartellera força variada, tant dels espectacles teatrals com de les sessions de

155 REPULLÉS, E.M., "Actualidades", *Arquitectura y Construcción*, 06-1906, núm. 167, p. 162.

156 Sobre la Societat d'Atracció de Forasters de Barcelona, vegeu: BLASCO, 2009 (en línia); MIGUELSANZ, 2009, pp. 81-83.

157 En relació a aquesta publicació, vegeu les Tesis doctorals: BLASCO, Albert, *Barcelona Atracción (1910-1936). Una revista de la Sociedad de Atracción de Forasteros*. Tesis doctoral dirigida pel Dr. Josep Termes. Universitat Pompeu Fabra. Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives, 2005; VIDAL, Dolors, *L'imaginari monumental i artístic del turisme cultural. El cas de la revista Barcelona Atracción*. Tesis doctoral dirigida pel Dr. Eduard Carbonell, Universitat de Girona, 2005.

cinematògraf. D'altra banda, els esports també són un dels atractius recomanats, mentre a l'apartat de "Varias" és on consten els concerts del *Palau de la Música Catalana*. A la secció anomenada "Actualidades Barcelonesas" es fa esment d'alguns dels esdeveniments i activitats de l'oci. Així mateix apareix el mapa *Plano Monumental de Barcelona* amb els monuments dibuixats.¹⁵⁸

Altres publicacions afins de l'entitat varen ser l'àlbum de *Barcelona artística e industrial* (1907-1919) o el *Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros* (fig.1) de periodicitat trimestral que fou presentat de la següent manera:

*Nuestro boletín. El desarrollo conseguido por nuestra Sociedad en los dos años escasos que lleva de constitución, ha impuesto una urgente necesidad: la de un órgano de prensa que constituyese la crónica de su gestión: la de un órgano de prensa que constituyese la crónica de su gestión, á la par que tuviera en comunicación periódica á los señores socios con la Junta Directiva. (...) Un periódico reflejo de su acción social, á la par que propagador de las bellezas de nuestro país y del esplendor de la vida urbana de nuestra Barcelona, el cual será gratuitamente repartido entre los socios, hoteles, compañías navieras y ferroviarias, agencias de viajes, prensa de información general y de turismo, sociedades deportivas, etc., así de España como del Extranjero, procurando por todos los medios su mayor difusión, al objeto de que responda al fin que con su publicación se propone la Sociedad.*¹⁵⁹

Aquesta publicació que es va començar a editar al 1910, recull un ampli conjunt d'anuncis comercials dels establiments adherits a la Societat d'Atracció de Forasters. Conté dades d'interès remarcable, com són els serveis oferts, petites descripcions i reproduccions fotogràfiques de les millors vistes que es volen donar a conèixer com a carta de presentació de cada establiment. S'inclouen breus articles d'espais considerats d'interès turístic, com són el *Teatre del Liceu*, el *Frontó Condal* o els jardins de Barcelona, i es fa esment de les modernes reformes, com la de l'*Hotel de Inglaterra* o bé de l'obertura de l'*American Bar*.

158 Se'n conserva un exemplar a la Biblioteca de Catalunya.

159 *Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros (Syndicat d'Initiative)*, 01-1910, núm. 1, p. 17.

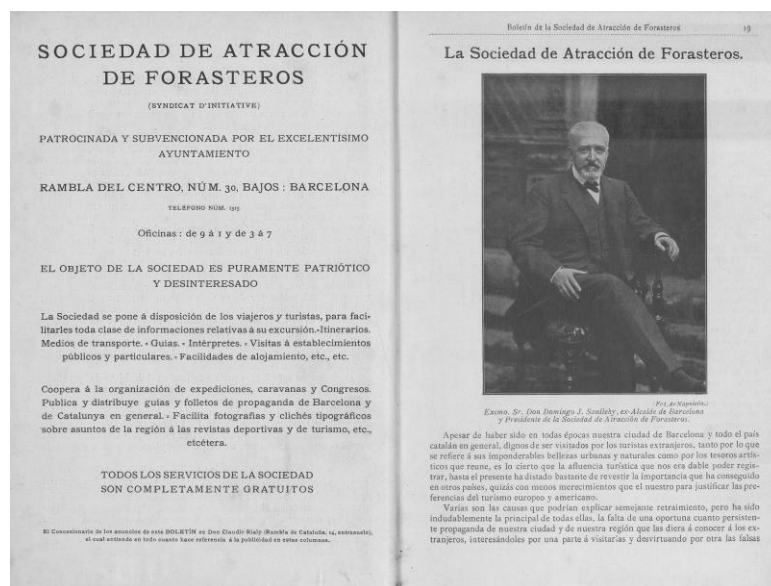

Fig.1. Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros (Syndicat d'Initiative), 01-1910, núm. 1, pp. 18-19.

Apel·les Mestre's reflectia el moviment turístic de començaments del segle XX a la ciutat al seu escrit "Las dos Barcelonas" publicat a *Barcelona descrita por sus literatos, artistas y poetas* (1914):

Para el turista superficial que sólo busca el "confort", la alegría del vivir, el movimiento y la animación de la ciudad moderna, hay una Barcelona que reúne casi todas las condiciones apetecibles: grandes avenidas con suntuosas construcciones, hermosas calles con espléndidas tiendas, numerosos teatros y "music-halls", una inmensa red de tranvías que en un abrir y cerrar de ojos le transportan de un punto a otro, funiculares que en breves minutos le ascienden a las vecinas montañas desde cuyas cimas se le ofrecen sorprendentes panoramas, un gigantesco puerto, una muralla de fábricas inconcebible; en fin, una ciudad todo lo moderna, todo lo "civilizada" que imaginarse pueda.

Pero para el turista que en sus viajes busca algo más que todo esto, para el artista, el pensador, el hombre de cultura y de sentimientos estéticos, existe otra Barcelona muy distinta de aquélla: la Barcelona vieja, "el casco

*antiguo”, como se le llama oficialmente, “el rovell del ou” (la yema del huevo), como le llamamos los barceloneses de pura raza.*¹⁶⁰

Aquestes dues “Barcelones” que defineix Apel·les Mestres reflecteixen les motivacions o interessos per part del turista visitant davant de les possibilitats que oferia la ciutat.

Els hotels i els cafès-restaurants eren entesos com els espais de les primeres necessitats dels turistes; a més de disposar d’altres arquitectures de l’oci com teatres, cafès-concert o cinemes que confeccionaven la infraestructura necessària dels inicis de la indústria turística a Barcelona.

160 MESTRES, Apel·les, “Las dos Barcelonas”. A: *Barcelona descrita...*, 1914, pp. 25-27.

Sigles d'arxius i centres de consulta

AHCB Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (Barcelona)
AMAB Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona (Barcelona)
ANC Arxiu Nacional de Catalunya (Sant Cugat del Vallès)
BAB Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès (Barcelona)
BAD Bibliothéque des Arts Décoratifs (París)
BAM Biblioteca Artur Martorell (Barcelona)
BC Biblioteca de Catalunya (Barcelona)
BNF Bibliothéque Nationale de France (París)
BPA Biblioteca Pública Arús (Barcelona)
CEC Arxiu Històric del Centre Excursionista de Catalunya (Barcelona)
COAC Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (Barcelona)
DHUB Biblioteca Disseny HUB (Barcelona)
EM Biblioteca Escola Massana (Barcelona)
INHA Institut National d'Histoire de l'Art (París)
IT Arxiu i Biblioteca de l'Institut del Teatre (Barcelona)
MNAC Biblioteca dels Museus d'Art. Museu Nacional d'Art de Catalunya (Barcelona)
RABASJ Arxiu i Biblioteca de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi (Barcelona)
RABL Arxiu i Biblioteca de la Reial Acadèmia de Bones Lletres (Barcelona)
UAB Biblioteca d'Humanitats de la Universitat Autònoma de Barcelona (Barcelona)
UB Biblioteques de Belles Arts, Filosofia, Geografia i Història i Romàniques de la Universitat de Barcelona (Barcelona)
UPC Biblioteca ETSAB de la Universitat Politècnica de Catalunya (Barcelona)
UPF Biblioteca Universitat Pompeu Fabra
URV Biblioteca Universitat Rovira i Virgili (Tarragona).

Abreviatures

c., <i>circa</i> , al voltant de.	núm., número
cap., capítol	p., pàgina
cia., companyia	pp., pàgines
cm., centímetres	s.l., sense lloc
coord., coordinació	s.d., sense data
dir., direcció	s.e., sense editorial
ed., edició	s.n., sense numeració
fig., figura	vol. volum
figs., figures	